

ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՕՐՀՆԵՐԳՈՒՆԵՐ

Հայ քրիստոնեական օրհներգությունը (շարականագրություն-
նը) 420–430-ական թվականներին սկզբնավորել են Մեսրոպ
Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը՝ մեր առաջին բանաստեղծ-երգա-
հանները: Նրանք են դրել օրհներգերի ծիսական ժողովածուի՝
Կցորդարանի (ապագա Ծարակնոցի) հիմքերը: Մաշտոցը ստեղ-
ծել է Մեծ Պահքի (Պահոց կամ Ապաշխարության) կարգի օրհն-
երգերը, իսկ Սահակ Պարթևը՝ Մեծ Պահքին հաջորդող Ղազարի
հարությամբ, Ծաղկազարդին և Ավագ (Մեծի) Ծաբաթվանը ձոն-
ված երգերը¹:

Այնուհետև օրհներգությամբ զբաղվել է Մեսրոպի և Սահակի
կրտսեր աշակերտներից լավագույնը՝ Մովսես Խորենացին: Նա,
մեր համոզմամբ, այդ ասպարեզում հանդես է եկել 460–470-ական
թվականներին, երբ հայոց կաթողիկոսի գահին էր Գյուտ Արաբե-
զացին (վախճ. 478): Վերջինս ևս Սահակ-Մեսրոպյան կրտսեր
աշակերտներից էր, Խորենացու ուսումնակիցը («աշակերտակից
Մովսէսի»), նաև գաղափարակիցը՝ իբրև հունամետ ազգային
գործիչ: Արաբեզացին իր հանճարեղ ուսումնակցին ըստ ամենալ-
նի հովանավորել է, պաշտպանել ասորամետ կղերականների
հարձակումներից և իր կաթողիկոսության երկրորդ տարում ար-
դեն (շուրջ 462 թվականին) նրան ձեռնադրել է Բագրևանդի և
Արշարունիքի միացյալ թեմի առաջնորդ:

Վարդանանց պատերազմին հաջորդած խոտվահույզ տարի-
ներին որոշակիորեն խաթարվել էին Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ
Մաշտոցի հաստատած կարգերն ու ավանդույթները թե՛ ժամա-
կարգության և թե՛ դավանաբանության ու դպրության ասպարեզ-

¹ Տե՛ս *Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթև*, Օրհներգեր, «Սարգիս Խա-
չենց», «ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ», Երևան, 2010:

ներում: Ուստի և, հայրենանվեր կաթողիկոսը վերականգնելու համար նախկին ավանդույթները, գործի լծեց ժամանակի բոլոր կարող ուժերին: Նա Հովհան Մանդակունի եպիսկոպոսի (հետագայում՝ կաթողիկոս) հետ բարեկարգեց Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ստեղծած ժամագիրքը: Նրա հանձնարարությամբ Դավիթ Անհաղթը գրեց իր նշանավոր Ներբողյանն ընդդեմ նեստորականության և ի պաշտպանություն ուղղափառ դավանանքի (միաբնակության): Եվ, չենք կասկածում, որ Արահեզացին է հորդորել Խորենացուն գրել օրհներգեր՝ շարունակելու և ամբողջացնելու համար այդ ասպարեզում մեծ ուսուցչապետների սկսած և կիսատ թողած գործը, այն է՝ հայկական Սաղմոսարանի հետևությամբ ու համանմանությամբ ստեղծել ազգային կցորդ-օրհներգերի ծիսարանը՝ Կցորդարանը²...

Մինչև Խորենացուն անցնելը անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Գյուտ Արահեզացին ինքը իր բարեկարգած ժամագրքում սահմանել է Արևազալի կանոնը³: Ըստ առաջին անգամ մեր առաջ քաշած վարկածի, Արևազալի կանոնում առկա են եղել Արահեզացու հեղինակած չորս երգեր, որոնցից երկուսը հետագայում Ներսես Ծնորհալիին փոխարինել է իր հորինած երգերով՝ պահպանելով Արահեզացու երկու հեղինակությունները⁴: Այդ երգերը ժամագրքից մուտք են գործել Ծարակնոց: Արահեզացին է հեղինակել առաջին և չորրորդ երգերը («Յարեւելից մինչ ի

² Այս եզրը մտացածին չէ. ինչպես գրում է Ն. Թահմիզյանը. «Հայկական միջնադարյան երաժշտա-ծիսական մատյաններից մեկը Կցորդարան է կոչվել (կամ «Գիրք կցորդից») և մեզ է հասել չափազանց հազվագյուտ օրինակներով: Իսկ Ծարակնոց, Ծարակնոց խոսքերը XII դարում են ընդհանրացել» (Ն. Թահմիզյան, Բարսեղ Մոնրե մասնագիտացված երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, թիվ 1, էջ 213):

³ Տե՛ս «Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ», Վաղարշապատ, 1903, էջ 477–503: Տե՛ս նաև Մ. Քեշիշեան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ձմեւտի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 73: Յ. Տաշեան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 516, 689: Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Երևան, 1985, էջ 22:

⁴ Ծարակնոցային ցանկերում Արևազալի բոլոր երգերի հեղինակ է ներկայացված Ներսես Ծնորհալիին (տե՛ս «Ծարակնոց հոգևոր երգոց», Կ. Պոլիս, 1853, էջ Գ: Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ LXVI–LXVIII):

մուտս» և «Ծանապարհ եւ ճշմարտութիւն»), որոնք հին կցուրդերգերի նմուշներ են:

Օրհներգության ասպարեզում, սակայն, մեծ ուսուցչապետներից հետո, հաջորդ խոշոր հեղինակը Մովսէս Խորենացին է: Ծարակնոցներում նա հիշատակված է նաև *Մովսէս Քերթող* անունով: Քերթող բառն իր բուն իմաստով նշանակում է «կերտող ոտանաւոր եւ չափաբերական բանից. տաղաչափ. բանաստեղծ. պուլտ. է սեպհականեալ անուն Հոմերոսի առ յոյնս, եւ առ մեզ՝ Մովսէսի Խորենացոյ»⁵:

Մովսէս Խորենացին մեր գիտակցության մեջ ավելի շատ (եթե ոչ՝ բացառապէս) դրոշմված է իբրև պատմագիր: Եվ դա, բնական է, քանի որ նա հիրավի *մեր խոշորագույն պատմիչն է, Պատմահայրը*: Սակայն մինչև պատմագրությամբ զբաղվելը նա եղել է *քերթող-բանաստեղծ-երգահան* և թողել է չափազանց հարուստ բանաստեղծական ժառանգություն: Այս է պատճառը, որ նա կոչվել է նաև *Քերթողահայր*, որ նշանակում է «հայր եւ զլուխ քերթողաց»⁶: Դեռևս Ղ. Ալիշանն է նկատել, որ Խորենացին Քերթողահայր է կոչվել «աւելի բանաստեղծական կամ երգահան գրուածոց համար. եւ թէ այս մտքով այս անուանս արժանաւոր է»⁷:

Ասենք նաև, որ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցում ուսումնառելիս Խորենացին խորացել է նաև երգեցողության մեջ: Այնուհետև «Ալեքսանդրիայում ևս ըստ ամենայնի կարևորել է պաշտոներգության և նույնիսկ ավելի լայն՝ ընդհանրապէս երգ-երաժշտության, հին ու նոր երգերի հարաբերության, ազգային լեզուներից կապված հոգևոր երաժշտության և այլ կենսական երևույթների հետ առնչվող հիմնական հարցերը»⁸: Ահա թե ինչու, պատահական չէ, որ ժամանակի կաթողիկոսը հատկապէս նրան է հանձնարարել շարունակելու ուսուցչապետների գործը օրհներգության ասպարեզում:

⁵ «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», հտ. 2, Կ.Պոլիս, 1846, էջ 919:

⁶ Նույն տեղում: Ծիշտ չէ այն բացատրությունը, թե Քերթողահայր պատվանունը «հիմնված է «Պատմութիւն Հայոց» դարակազմիկ աշխատության վրա»: (*Սուրբ Մովսէս Խորենացի*, Աստվածաբանական երկեր, Էջմիածին, 2007, էջ 5): Առավել անընդունելի են Պատմահորը և Քերթողահորը առանձին անձինք ներկայացնելու փորձերը:

⁷ Ղ. Ալիշան, Մովսէս Քերթողահայր Հայոց, Բազմավեպ», 1849, էջ 51:

⁸ Ն. Թահմիզյան, Մովսէս Խորենացին և հայ հին ու վաղ միջնադարյան երգարվեստը, «Էջմիածին», 1979, Ե, էջ 26:

Խորենացին, ըստ իրեն հանձնարարված ծրագրի, հորինել է Մեծ Պահքին նախորդող և Ավագ Ծաբաթվան հաջորդող գրեթե բոլոր նշանակալից եկեղեցական տոներին վերաբերող օրհներգերը:

Նա է հեղինակել Քրիստոսի Ծնունդին և Հայտնությանը, ինչպես նաև այդ մեծ տոնին առնչվող Ծրագալուցին և Տյառնընդառաջին նվիրված երգերը: Այդ են վկայում շարականների հեղինակների ցանկերը. «Սուրբն Մովսէս Քերթող՝ զԾրագալուցի... զկարգ Ծննդեանն... զՏեսաընդառաջին»⁹:

Ծարականների հեղինակներին քաջածանոթ գրիչները ևս Ծննդյան օրհներգերի հեղինակին «կոչում են Մովսէս Քերթող կամ Մովսէս Խորենացի, Քերթողն ու Խորենացին միևնույն անձն համարելով», ինչպես օրինակ, «զԾննդեանն՝ Մովսէս Քերթողն ասաց», «Մովսէս Քերթողն՝ զԾննդեանն»¹⁰:

13-րդ դարի խոշոր մատենագիր Վարդան Վարդապետը (Արևելյի) Ծննդյան օրհներգերը վերագրել է թե՛ Խորենացուն և թե՛ 7-րդ դարի երաժիշտ-տեսաբան Բարսեղ Ծոնին. «Զի թե՛ մեր թարգմանիչն էի հոգեշարժ վարդապետ Մովսէս Խորենացին ասացեալ է զԾննդեան էի զՅարութեան երգս շարականաց, էի թե՛ մեծն էի հանդիսատր Ծգնատրն Բարսեղ, մականուամբ Ծոնն կոչեցեալ»¹¹:

Մեր համոզմամբ, Ծննդյան օրհներգերի հիմնական մասը հեղինակել է Մովսէս Խորենացին, իսկ Բարսեղ Ծոնը (թերևս նաև այլ հեղինակներ) ընդամենը կատարել է որոշ հավելումներ¹²:

⁹ «Ծարական», էջ Ա: Ծարականների հեղինակների ցանկերը և նրանց վերաբերող միջնադարյան այլ տեքստեր հրատարակել է Հ. Անասյանը (տե՛ս «Հայկական մատենագիտություն», հտ. Ա, էջ LXV–LXVII):

¹⁰ *Ս. Ամատուհի*, Հին և նոր պարականոն կամ անվաներ շարականներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 8: Ս. Ամատուհին այստեղ անվերապահորեն ընդունել է, որ «Մովսէսն է գրել Ծննդեան կարգը»:

¹¹ *Վարդան Վարդապետ*, Տեսութիւն Անթառամ ծաղիկ Մեծացուցե՛ին, Երուսաղէմ, 1834, էջ 6:

¹² Ծննդյան որոշ կարգերում հետագայում ընդգրկվել են նաև այնպիսի երգեր, որոնք դարձել են պարականոն (տե՛ս *Ս. Ամատուհի*, Նշված աշխատ., էջ 4, 8–10): Ի դեպ, Ծարակնոցում եղել է նաև Ծննդյան ութերորդ օրվան նվիրված առանձին կանոն («Կանոն տնօրէնութեան էի անուանադրութեան Տեսոն»), որը հեղինակել է Գրիգոր Անավարզեցին (տե՛ս «Բագմամբէլ», 1894, լուսուար, էջ 10–11: *Ս. Ամատուհի*, Նշված աշխատ., էջ 4–7): Ըստ Ղ Ալիշանի Անավարզեցին շարականներ է գրել նաև Քրիստոսի Հայտնու-

Սրանով են բացատրվում Ծննդյան օրհներգերում առկա որոշ լեզվաոճական և կառուցվածքային շեղումները...

Ծարականների հեղինակային խնդրով լրջորեն զբաղված երաժշտագետ Ն. Թահմիզյանի եզրահանգմամբ, Խորենացուն են պատկանում «Աստվածահայտնության ճրագալուցի, Տյառնընդատաշի... կանոնների բոլոր երգերը... Ծննդյան ութ օրերի կանոնների երգերի ստվար բազմությունը (ընդգծումները մերն են, – Հ.Բ.)»¹³:

Խորենացին, որ հեղինակել է Սուրբ Ծնունդի և հարակից ճրագալուցի և Տյառնընդատաշի կարգերը, պիտի անհրաժեշտաբար անդրադարձած լիներ նաև Աստվածածնի Ավետմանը: Եվ այդպես էլ եղել է: Ինչպես ապացուցել է Ս. Ամատունին, Քերթողահայրը ստեղծել է նաև Ավետման (Աւետեաց) նախնական կարգը: Այստեղ նա ընդգրկել է չորս երգեր՝ մեկական Հարցն, Մեծացուցե, Ողորմեա և Տէր յերկնից: Ամատունին հիմք է ունեցել 17-րդ դարի սկզբի մի ձեռագիր Ծարակնոց, որտեղ առկա է եղել այդ հին կարգը, և որի գրիչը վկայել է. «ՉԱւետեաց Պատկերն ես Մովսէս Խորենացին է ասացեալ»¹⁴: Այնուհետև (12-րդ դարում) Գրիգոր Փոքր Վկայասերը ստեղծել է Ավետման նոր կանոն (պատկեր)՝ վերացնելով նախկինը¹⁵: Ըստ այդմ, Խորենացու հեղինակած Հարցնը դարձել է պարականոն, իսկ հաջորդ երեք երգերն ընդգրկվել են Հարության Մեծացուցեների շարքում...

Կասկած չկա, որ Քերթողահայրն անհրաժեշտաբար պիտի անդրադառնար քրիստոնեական մեծագույն տոնին՝ Հարությանը: Հիրավի, ըստ շարակնոցային ցանկերի և այլ տվյալների, նա

թյան և մկրտության ճրագալուցի, ինչպես նաև Ծննդյան և Հայտնության առաջին երեք օրերի առթիվ (տե՛ս Ղ. Այիշան, Սիսուան, Վեներտիկ 1885, էջ 242):

¹³ Ն. Թահմիզյան, Ներսես Ծնորհային երգահան և երաժիշտ, Երևան, 1973, էջ 19: Ընդունելի չեն Խորենացու երգերի վերաբերյալ Գ. Հակոբյանի կատարած հաշվարկներն ու վերագրումները (տե՛ս Գ. Հակոբյան, Ծարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V–XV դդ.), Երևան, 1980, էջ 88):

¹⁴ Ս. Ամատունի, Նշված աշխատ., էջ 3:

¹⁵ Գ. Հակոբյանը, ծանոթ լինելով հանդերձ Ս. Ամատունու աշխատությանը, Խորենացուն է վերագրել Գրիգոր Վկայասերի հեղինակած Ավետյաց կարգի, ինչպես նաև Աստվածածնի ծննդյան կարգի Հակոբ Կլապեցու հեղինակած շարականները (տե՛ս Գ. Հակոբյան, Նշված աշխատ., էջ 88–89):

հեղինակել է ութ շարք կազմող Հարության Հարցները. «Սուրբն Մովսէս Քերթող... գՅարութեան Հարցսն»¹⁶:

Տեսանք, որ Վարդան Վարդապետը ինչպես Ծննդյան, այնպես էլ Հարության երգերը վերագրել է թե՛ Խորենացուն և թե՛ Բարսեղ Ծոնին: Հարության Հարցները վերագրվել են նաև Անանիա Ծիրակացուն¹⁷: Սակայն այս անգամ էլ պիտի ընդունել, որ 7-րդ դարի այդ երկու հեղինակները Հարության Հարցներում թերևս կատարել են միայն որոշ հավելումներ: Հավելողների մեջ անշուշտ եղել են նաև այլ հեղինակներ¹⁸:

Հիմնականում Խորենացին է հեղինակել նաև վերոհիշյալ Հարության Մեծացուցները. «Սուրբն Մովսէս Քերթող... զՄեծացուցէքն»¹⁹:

Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ մի փոքր ավելի ուշ Ստեփանոս Սյունեցին (Ա) ստեղծել է Հարության Օրհնությունները, իսկ Հովհան Մանգրակունին՝ Ծաշու երգերը (Գովեաներ): Ըստ այսմ, Ոսկեդարում արդեն կազմվել է Հարության ամբողջական կարգը (Օրհնութիւններ, Հարցներ՝ իրենց կազմով, Մեծացուցէներ և Ծաշուներ): Դա իր ծավալով խոշորագույն օրհներգային

¹⁶ «Ծարական», էջ Ա: Ըստ Գ. Ավետիքյանի, «Ջկարգ շարականաց Յարութեան ըստ ութ ձայնից *բազումք* (ընդգծումը մերն է – Ն. Բ.) ընծայեն Մովսէսի Խորենացուն» (Գ. *Անտիքեան*, Բացատրություն շարականաց, Վենետիկ, 1814, էջ 284):

¹⁷ Տե՛ս *Ս. Ամատունի*, Նշված աշխատ., էջ 100: Ն. Թահմիզյանը և Ծիրակացուն է վերագրել Հարության Հարցների մեծ մասը՝ ընդունելով, որ Խորենացին հեղինակել է «Հարության երգեր» (տե՛ս *Ն. Թահմիզյան*, Ներսես Ծնորհալին, էջ 19: *Նույն*, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը, էջ 163, և հոսն.): Հարության Հարցների մեջ ևս եղել են երգեր, որոնք դարձել են պարականոն (տե՛ս *Ս. Ամատունի*, Նշված աշխատ., էջ 101–102):

¹⁸ Ն. Թահմիզյանի ենթադրությամբ, Հարության Հարցների ութերորդ շարքի «Փառք Քրիստոսի ամենագոր Յարութեանն» սկսվածքով Տեր լերկնիցը հեղինակել է Գրիգոր Նարեկացին (տե՛ս *Ն. Թահմիզյան*, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 82–88: Այս կապակցությամբ ավելի մանրամասն տե՛ս *Գրիգոր Փիտեճեան*, Գրիգոր Նարեկացի շարականագի՞ր, Էջմիածին, 1999):

¹⁹ «Ծարական», էջ Ա: Տե՛ս նաև Ս. Ամատունի, Նշված աշխատ., էջ 8: Ն. Թահմիզյանը հավանական է համարել, որ Հարության Մեծացուցների հիմնական մասը հեղինակել է Բարսեղ Ծոնը (տե՛ս *Ն. Թահմիզյան*, Ներսես Ծնորհալին, էջ 19: Տե՛ս նաև «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, թիվ 1): Պահպանվել են նաև Հարության մի շարք պարականոն Մեծացուցներ, որոնց մեծ մասն անանուն է (տե՛ս *Ս. Ամատունի*, Նշված աշխատ., էջ 11–17): Դրանց մի քանիսի հեղինակը թերևս Խորենացին է...

կարգն է, ինչը միանգամայն բնական է՝ նկատի ունենալով այդ մեծագույն տոնի խորհուրդը: Սակայն 12-րդ դարում (ինչպես Ավետման կարգի պարագայում) ստեղծվել է Հարության մի նոր, առանձին կարգ («Կանոն Սրբոյ Զատկին»․ հեղինակ՝ Ներսես Լամբրոնացի), և նախնական կարգի չորս մասերը հայտնվել են Շարակնոցի տարբեր հատվածներում...

Ըստ որոշ վկայությունների, Խորենացին է հեղինակել նաև Հոգեգալստյան (Պենտեկոստեի), Վարդավառի և Աստվածածնի Վերափոխման առաջին օրերի կարգերը: «Սուրբն Մովսէս Քերթող՝... եւ զառաջին պատկերն Հոգւոյ զալստեան, զՎարդավառի եւ զՎերափոխման»²⁰: «Կանովն Պենտեկոստէին Առաջին աւուրն... ասացեալ Մովսէսի Քերթող վեհին»: «Մովսէս Քերթողն՝... զՎարդավառին»: «Փոխման Աստուածածնին ասացեալ Մովսէսի Քերթող Խորենացի»²¹: Այդ կարգերը վերագրվել են նաև Հովհան Մանդակունուն և Անանիա Ծիրակացուն²²: Մեր կարծիքով, այդ կարգերի հեղինակը ևս Խորենացին է: Որպես լրացուցիչ կովան կարող ենք համարել այն հանգամանքը, որ Քերթողահայրը գրել է նաև Մարիամ Աստվածածնի Վերափոխմանը և Վարդավառի խորհուրդին նվիրված այլ երկեր²³:

Շարակնոցային ցանկերում Խորենացուն և Ծիրակացուն են վերագրված Հովհաննես Մկրտչին («զՅոհաննուն») նվիրված օրհներգերը: Գ. Ավետիքյանը որոշ տվյալների հիման վրա Հովհաննես Մկրտչի գլխատման կարգը համարել է «արարեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ»²⁴:

²⁰ «Շարական», էջ Ա:

²¹ *Ս. Ամատունի*, Նշված աշխատ., էջ 105, 117–118:

²² Ըստ Ն. Թահմիզյանի, Խորենացին է հեղինակել Աստվածածնի Վերափոխման առաջին օրվա բոլոր երգերը, իսկ Վարդավառի և Հոգեգալստյան առաջին օրերի երգերը նա վերագրել է Անանիա Ծիրակացուն (*Ն. Թահմիզյան*, Ներսես Ընդհալիմ, էջ 19: *Նոյն*, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 163 և հուն.):

²³ Տե՛ս *Մովսէս Խորենացի*, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1865, էջ 281–296, 326–338:

²⁴ *Գ. Աւետիքեան*, Բացատրութիւն, էջ 289: Տե՛ս նաև *Ն. Թահմիզյան*, Ներսես Ընդհալիմ, էջ 19: Խորենացուն են վերագրվել նաև Հովհաննես Մկրտչի Աշխարհերի տոնին, ինչպես նաև Համօրէն Առաքելոց, Մարգարէից և Վարդապետաց (Թարգմանչաց) տոներին նվիրված երգերը: Դրանց մեծ մասի հեղինակը, սակայն, Հովհան Մանդակունին է: Խորենացուն է վերագրվել նաև Հայրապետաց կարգը (տե՛ս *Գ. Աւետիքեան*, Բացատրութիւն, էջ 568): Սակայն այդ կարգի հեղինակը Ներսես Ընդհալիմ է:

Ծարակնոցային ցանկերը Խորենացուն և Ծիրակացուն են վերագրել նաև Անտոն Անապատականին, Թեոդոս թագավորին (Սուրբ թագավորաց) և Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված կարգերը²⁵: Գ. Ավետիքյանի ունեցած տվյալներով այդ կարգերը վերագրվում են հիմնականում Խորենացուն, մասամբ՝ Հովհան Մանդակունու²⁶:

Համամիտ ենք Ն. Թահմիզյանին, որ Խորենացին է գրել «Անտոն Անապատականին նվիրված կանոնի կտորները (բացի Օրհնության Բ պատկերից՝ «Որ ի հանդէս քո ճգնութեան»), Թագավորաց կանոնի կտորները (բացի Օրհնությունից՝ «Որ զերկնատր թագատրութեանը») և Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված կանոնի հին երգերը («Ով երջանիկ տէր»)»²⁷:

Խորենացին ըստ էության իրագործել է իր մեծ ծրագիրը՝ շարունակելով և գրեթե լիովին ամբողջացնելով իր ուսուցչապետների սկսած գործը: Նա ստեղծել է ժամանակի հայ եկեղեցու սահմանած նշանակալից տոներին նվիրված օրհներգերի կարգերը: Դրանք, անշուշտ, հետագայում համալրվել են այլ հեղինակների երգերով, որոշ օրհներգեր պարականոն են դարձել: Խորենացու ստեղծած կարգերն ընդգրկում են շուրջ 300 երգեր, որոնց մեծ մասի հեղինակն է նա: Ուստի և Պատմահայրն ըստ արժանվույն կրել է նաև *Քերթողահայր* պատվանունը:

* * *

Քրիստոսի Ծնունդին ձոնված օրհներգերը ստեղծելիս Մովսես Խորենացին, բնականաբար, հիմք է ընդունել Ավետարանը: Նա հարկ է համարել նախ անդրադառնալ Աստվածածնի Ավետմանը, որը մեր եկեղեցին տոնում է Քրիստոսի Ծնունդից ինը ամիս

²⁵ «Ծարական», էջ Ա: Պահպանվել են Անտոն Անապատականին և Գրիգոր Լուսավորչին ձոնված պարականոն շարականներ, որոնք չեն պատկանում Խորենացու գրչին (տե՛ս *Ս. Ամատունի*, Նշված աշխատ., էջ 18–19, 72–80): Ծարակնոցային ցանկերում Խորենացուն և Ծիրակացուն են վերագրված նաև Առաքելոց, Մարգարէից և Վարդապետաց նվիրված օրհներգերը, որոնց հիմնական մասի հեղինակը Հովհան Մանդակունին է:

²⁶ Տե՛ս Գ. *Աւետիքեան*, Բացատրություն, էջ 110, 115, 42:

²⁷ Ն. *Թահմիզյան*, Ներսես Ենքանյանի, էջ 19:

առաջ՝ ապրիլի 7-ին: Այդ օրն է, երբ, ըստ Ավետարանի, Գաբրիել հրեշտակապետը գալիս է Գալիլիայի Նազարեթ քաղաքը և Դավթի սերնդից Հովսեփի նշանածին՝ կույս Մարիամին, ավետում է նրա՝ Սուրբ Հոգուց հղիանալու և Աստվածորդուն ծնելու մասին (տե՛ս *Ղուկաս*, Ա, 26–28):

Ավետման (Աւետեաց) տոնի առթիվ Խորենացին, ինչպես նշեցինք, կազմել է մի ոչ ծավալուն կարգ, որի Հարցնը սկսվում է հրեշտակապետի՝ Մարիամին ուղղված ավետիսով...

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր հանգամանք: Մարիամն իբրև Աստվածամայր և Սրբուհի պաշտոնապես ճանաչվել է 431 թվականի Եփեսոսի երրորդ ժողովում. դրանից հետո է մեր իրականության մեջ տարածվել նրա պաշտամունքը, և մեր եկեղեցական ծիսակարգի մեջ մտել են Աստվածածնին նվիրված տոները: Ուստի և զարմանալի չէ, որ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը, որոնք օրհներգեր են հեղինակել նախքան Մարիամի պաշտամունքի տարածումը Հայաստանում, չեն անդրադարձել Աստվածամորը՝ որպես տոնելի և պաշտելի Սրբուհու²⁸:

Մովսես Խորենացին առաջինն է Հայոց մեջ օրհներգել Սուրբ Կույսին՝ սկզբնավորելով հայ մարիամերգությունը:

Ասենք նաև, որ իր Պատմության մեջ Խորենացին առանձնակի անդրադարձել է Եփեսոսի ժողովին՝ գումարված ընդդեմ «ամբարիշտն»՝ Նեստորի: Պատմիչը նշել է, որ այդ ժողովին չեն մասնակցել Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը, որոնց հատուկ առաքվել են ժողովի սահմանած կանոնները²⁹:

Այն ժամանակ, երբ Խորենացին հորինում էր իր օրհներգերը, նեստորականությունը լայնորեն թափանցել էր Հայաստան՝ մերժելով Մարիամի՝ Աստվածածին և խաչի՝ աստվածային լինելը: Ի հակադեցություն այդ հերձվածողական քարոզների՝ Խորենացին իր օրհներգերում չափազանց շատ փառաբանել ու ներբողել է թե՛ Աստվածածնին և թե՛ Միածին Քրիստոսի Սուրբ Խաչը (այստեղ, անշուշտ, որոշակի դեր է ունեցել նրա հովանավոր Գյուտ Արահեզացին):

²⁸ Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին վերագրվող այն կանոնիկ և պարականոն օրհներգերը, ուր Մարիամը հիշատակված է իբրև Սրբուհի, անտարակույս, ավելի ուշ շրջանում ստեղծված գործեր են:

²⁹ Տե՛ս *Մովսես Խորենացի*, Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 342–343:

Ինչպես իր օրհներգերում, այնպես էլ իր Պատմության մեջ Խորենացին, Եփեսոսի ժողովի ոգով, Աստվածածնին կոչել է *Ամենասուրբ*³⁰:

Նշեցինք, որ Խորենացին հեղինակել է նաև Աստվածածնի վերափոխմանն առնչվող մի երկ: Դա Սահակ Արծրունուն գրած նրա Թուղթն է³¹, որտեղ պատմվում է այն մասին, թե ինչպես փայտի վրա դրոշմված Սուրբ Կոլյսի պատկերը նրա վերափոխումից հետո բերվեց Հայաստան: Այստեղ էլ Ամենասուրբ Մարիամին Խորենացին կոչել է *Ամենօրհնյալ Սրբուհի*, այլև «Սուրբ անարատ Կոլյս»³²:

Սակայն վերադառնանք Խորենացու օրհներգերին, ավելի կոնկրետ՝ Ավետման կարգին: Այստեղ պարականոն դարձած Հարցնին հաջորդել է մի Մեծացուցե: Մեր օրհներգության մեջ այս երգատեսակը սկզբնապես կցորդվել է Աստվածածնի «Մեծացուցե անձն իմ զՏէր» ավետարանական օրհնությանը (*Ղուկաս*, Ա, 46), որն ընդգրկվել է հայկական Սաղմոսարանում: Մեծացուցեները հիմնականում նվիրված են Տիրամորը: Ըստ այսմ, Ավետման նախնական կարգի Մեծացուցե, ըստ երևույթին, *այդ երգատեսակի առաջին նմուշն է*:

Նշեցինք նաև, որ Խորենացին հեղինակել է Մեծացուցեների մի ամբողջ շարք՝ գրված Տիրոջ Հարության առթիվ: Նա բազմաթիվ Մեծացուցեներ և Տիրամորը ձոնված այլ ժանրի օրհներգեր է հորինել նաև իր հեղինակած մյուս կարգերի, հատկապես Աստվածածնի կարգերի համար: Այդ օրհներգերում Ամենասուրբ և Ամենօրհնյալ Աստվածամայրը ներկայացված է զանազան ներբողական-փառաբանական մակդիրներով: Օրհներգուն նրա մեջ նախ առանձնացրել է երեք խորհուրդներ.

*Երիս խորհուրդս սոսկալի ի Քեզ տեսանի, Աստուածածի՛ն,
յղութի՛ն անսերմնական, ծընո՛ւնդ անարատ,
կուսութի՛ն՝ յետ ծընընդեան մնալով անապական...*

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 342:

³¹ Քննական բնագիրը՝ «Պատմութիւն Սրբուհւոյն Աստուածածնի եւ պատկերի նորա» խորագրով, հրատարակել է Թամար Տասնապետյանը (Անթիլիաս, 1994):

³² *Մովսէս Խորենացի*, Մատենագրութիւնք, էջ 292–293:

Ըստ այսմ, մակդիրների ու փոխաբերությունների մի մասը մատնանշում է Սուրբ Կույսի անարատությունը՝ բնորոշելով նրան իբրև «Կուսութեանց Պարծանք», «Անխախտելի Կուսութիւն», «Անհարսնացեալ», «Հարսն երկնաւոր», «Հարսն անփորձ», «Գանձ անասական», «Մաքուր Աղանի»...

Անասական Կույսը կանանց մեջ միակ օրհնյալն է, բոլորի համար երանելի, «Պարծանք՝ ազգի մարդկան», «Պարծանք եկեղեցւոյ»: Նրան օրհնում, գոհաբանում և փառավորում են ոչ միայն մարդիկ, այլև «վերին զօրութիւնք, դասք անմարմնոց, հոգեղինաց, հրեղինաց, զուարթնոց եւ հրեշտակաց»: Նա ինքը հողեղեն սերովքն է, «ափեղիցն անանեալ հրեղինաց դասուցն», «քան զերկինս բարձրագոյն», «գերահրաշ Ծաղիկ՝ բուրեալ յԵդեսմայ հոտ անմահութեան», «խորհուրդ կենաց», «Մայր կենդանութեան», «ճանապարհ արքայութեան»...

Այս հողեղեն կինը սրբացվել ու գերբնական արարածի հատկանիշներ է ձեռք բերել, քանի որ նրան է շնորհվել կրելու մեծագույն խորհուրդը՝ Աստծո մարդեղացումը: Հրեշտակապետը նրան կոչել է *Բերկրեալ* (շնորհընկալ), քանի որ նրա մեջ է Սուրբ Հոգու միջոցով մարմնավորվել Տերը: Ուստի և Տիրամորը տրված մակդիրների ու փոխաբերությունների մեծ մասը խորհրդանշում է նրա այդ մեծ առաքելությունը՝ լինել մարդեղացած Աստծո կրողը և ծնողը. «կենարար Բանի Բնակարան», «Բնակ հրեղէն Աստուածութեան», «քերովբէական Աթոռ», «Վերընկալ աստուածային Բանի», «Հիմն եկեղեցւոյ», «Աստուծոյ լուսեղէն Տաճար», «Խորան Հոգւոյն Սրբոյ», «Տեղի անտանելի Լուսոյն», «հրափայլ Ծագման Առագաստ», «Աղբիւր անասառ Լուսոյն», «Ճշմարիտ Արեւելք Արեգականն արդարութեան»³³:

Լինելով Լույս-Աստծուն կրողն ու ծագեցնողը՝ Տիրամայրն ինքը ևս լուսեղեն էակ է՝ «քան զարեգակն պայծառագոյն», «պայծառ Երկինք», «Ամպ լուսեղէն», «Որպէս գերարփի փայլեալ»...

Տիրամայրն ամենից ավելի գովերգված է վսեմ տաճարի փոխաբերությամբ, որ անարատ է, անխախտելի, լուսեղեն: Երգերից մեկում դիմելով Բան Աստծո Տաճար-Մարիամին՝ բանաստեղծն ասել է.

³³ Այս փոխաբերությունը գտնում ենք նաև Խորենացու վերոհիշյալ Թղթում (տե՛ս *Մովսէս Խորենացի*, Մատենագրութիւնք, էջ 285):

*Խորանայարկ, կամարանքման յօրինեցար, Սուրբ Կոյս
Աստուածածի՛ն,
զանհասանելի ըզԲանն Աստուած բնատրապէս, անւերմնաբար
կրեցեր ի Քո որովայնի.
անդադար երգով ըզՔեզ միշտ մեծացուցանեսք:*

Ինչպէս Քրիստոսն իր մահով փրկեց մարդկությունը նախա-
հայր Ադամին տրված Աստծո անեծքից, նույնպէս և Մարիամն իր
Աստվածածնությամբ վերացրեց նախամայր Եվայի մեղքը, դար-
ձավ «Բարձող անիծից» և «Լուծիչ երկանց» (երկունքի ցավերը
չնջող): Դիմելով նրան՝ օրհներգուն ասել է.

*Քեւ լուծան կնիք դատապարտութեան,
եւ Քեւ կազնեցաւ մեղուցեալ մայրըն գլորեալ...*

Այսպիսով, Քրիստոսի մայրը ձեռք է բերել նաև որոշ աստվա-
ծային-սրբային հատկանիշներ՝ դառնալով «Քաւիչ մեղաց», «Բաշ-
խող բարութեանց», «Բոլորից փրկութեան Մայր», «Օգնական եւ
Ծնորն աշխարհի», «Աղբիւր ծարաւեաց», «Հանգիստ աշխատե-
լոց»... Նա այդպիսին է, անշուշտ, Տիրո՛ջ կամքով, ուստի և հա-
վատացչալի կողմից առավելապէս ընկալվել ու բնորոշվել է իբրև
Աստծո առաջ բարեխոսող, «Միջնորդ օրինաց եւ շնորհաց»,
«Բարեխօս աշխարհի»...

Խորենացու օրհներգերում Աստվածածինը գովերգված է նաև
Հին կտակարանից մակաբերված մի շարք խորհրդանշական փո-
խաբերություններով. երկնային Դուռ, որով կարող է անցնել
միայն Աստված, անկեզ Մորենի, Լույսի սյուն, վիմածին Լեռ,
փակված Աղբյուր, Գեղմ, հովանի Ամպ... Այս խորհրդանիշները
պարզաբանվում են մարգարեական գրքերի մեկնություններով,
որոնց քաջածանոթ է եղել Խորենացին:

Այսպիսով, Մովսէս Խորենացու օրհներգերում ներկայացված
է Աստվածածնի առինքնող լուսեղեն կերպարը: Դրա շնորհիվ
նրա սկզբնավորած մարիամերգությունը մեծ խիզախում ու նորա-
րարություն էր և վաղ միջնադարի լուսերգության բանաստեղծա-
կան փայլուն դրսևորում: Պիտի անցներ կես հազարամյակ, որ-
պէսզի սրբացված-աստվածացված Մարիամը Գրիգոր Նարե-

կացու քերթության մեջ վերստին դառնար հողեղեն կին, կանացի գեղեցկությամբ երկրային արարած, որի աչքերն են «ծով ծիծաղախիտ... բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանց կաթեր... Ծոցն լուսափայլ՝ կարմիր վարդով լցեալ»...

* * *

Հայ եկեղեցին Աստվածահայտնության Ծրագալուցը նշում է հունվարի 5-ին, Սուրբ Ծնունդի նախօրյակին: Այդ ծիսակատարությունը «առ հիննսն կատարիւր մօտ ի մութն երեկոյին լուցմամբ ճրագաց»³⁴: Այս հանդիսության համար Խորենացին հարկ է համարել ստեղծել առանձին երգաշարք, որն անմիջապես շարունակում է Ավետման երգաշարքը և վերջինիս հետ միասին նախերգանքի դեր կատարում բուն Աստվածահայտնությանը նվիրված օրհներգության համար:

Ծրագալուցի կարգը ևս արծարծում է Աստվածածնի Ավետման և Քրիստոսի մարդեղացման թեման: Հետևաբար այստեղ գերակշռում է Աստվածամոր և նրա մեջ մարմնացած Աստծո փառաբանությունը, որ ողողված է ծագող արդար Արեգակի ոգեղեն լույսով.

*Ծագումըն հրաշայի, որ անյայտ էր ի մէնջ,
եւ Բանըն Հայրական՝ անըմբռնելի,
հուր փայլակնացեալ եւ ի մարմնի բնակեցաւ՝
անվընաս պահելով զարարածս ամենայն:*

Խորենացին ութ կարգերով օրհներգել է մարդեղացած Քրիստոսի Ծնունդը՝ բանաստեղծորեն մշակելով համապատասխան ավետարանական պլոտեն: Հիսուսը ծնվում է Բեթղեհեմում, և նրան խանձարորով բարուրած դնում են մսուրի մեջ: Նրան առաջինը տեսնում և երկրպագում են հովիվները: Ապա ուղեցույց աստղին հետևելով՝ գալիս են մոզերը և երկրպագում նրան:

Նշանավոր է և ժողովրդի մեջ լայնորեն տարածված է

³⁴ Գ. Աւետիքեան, Բացատրություն, էջ 44:

Ծննդյան Առաջին օրվա Օրհնությունը, «որ երգվում է ոչ միայն եկեղեցում, այլև տներում, հանդեսներում և մասնավաճառ Ծննդյան Ավետիսների ժամանակ: Այս շարականի մասսայականացման ու շատ սիրվելու գաղտնիքը պարզության, գեղեցկության ու մատչելիության մեջ է»³⁵: Ահա առաջին երկտող տունը.

*Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի, որ յայսմ ատուր յայտնեցաւ,
հովիք երգեն ընդ հրեշտակս, տան անտիս աշխարհի:*

Արծարծվող պոեմին զուգընթաց դարձյալ շոշափվում է Աստվածածնի Ավետման թեման, և կատարվում է վերջինիս ու նրա մարմնացյալ Որդու փառաբանությունը, ինչպես.

*Ի Հօրէ ծագեցար՝ լուսատրել գարարածըս,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ղք Քեզ:*

*Ծընար ի յայրին, ընծայեցաւ Բեթղեհէմ,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ղք Քեզ:*

*Հովուաց յայտնեցար, Երկրրպագեա՛լդ ի մոգուց,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ղք Քեզ:*

*Եւ մե՛ք երգեսցուք, որ ի Կուէն մարմնացար,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ղք Քեզ:*

Աստվածահայտնության հետ միաժամանակ մեր եկեղեցին տոնում է նաև Քրիստոսի մկրտությունը (Ջրօրհներ): Հովհաննես Մկրտչի ձեռքով երեսնամյա Քրիստոսը մկրտվում է Հորդանան գետում. «և ահա բացան մտքերիս, եւ ետես զՀոգին Աստուծոյ՝ զի իջանէր իբրեւ զաղամի եւ գայր ի վերայ նորա: Եւ ահա ձայն յերկնից որ ասէր. Դա է Որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հաճեցայ» (Մատթեոս, Գ, 16): Այս իրողությանը Խորենացին անդրադառնում է Աստվածահայտնության կարգերում: Նրա բնորոշմամբ, Քրիստոսը մկրտվելով Հորդանանում, «լուսաց ըզմեղ աշխարհի», «սրբեաց զՅորդանան».

³⁵ Գ. Հակոբյան, Նշված աշխատ., էջ 89:

*Մըկըրտի Քրիստոս, եւ սըրբին ամենայն արարածք,
եւ տայ մեզ թողութիւն մեղաց՝
ջրով եւ Հոգւով վերաարբելով ըզմեզ:*

Հովհաննէս Մկրտիչը՝

*Տեսանելով Սուրբ զՀոգին՝ աղանակերայ ի վերայ ջուրցըն,
աղաղակէր՝ ասելով. «Ահա Գառն Աստուծոյ, որ ի Հօրէ
վրկայեցաւ.*

– Դա է Որդի իմ սիրելի, ընդ որում Ես հաճեցաւ:

Աստվածահայտնության կարգերում անկա են օրհներգերի բոլոր տեսակները, ինչի շնորհիվ «կոտրվել է» հարասվող պատմմի միակերպությունը: Ընդհանուր առմամբ, այդ կարգերում տիրապետում է զվարթ լույսով ողողված ավետիայան-ցնծագին տրամադրությունը, քանզի ծննդյան և կնունքի տոն է, այն էլ՝ Լույս-Աստծո Ծնունդի և Մկրտության:

*Յընծութեամբ տօնեցուք ըզԾընունդ Քո Սուրբ,
որ յայտնեցար մեզ՝ Լոյս ի Լուսոյ
եւ լուսով Քո լըցեր գտիեզերքս,
ըզՔեզ օրհնեմք, Աստուած հարցըն մերոց...*

*Մըկըրտեալ ի Յորդանան ի Յովհանէ,
աստուածային բնութեամբ, մարմնովըն, զոր ի մէնջն էառ՝
ըզմեզ լուսաւորելով աստուածային ծագմամբըն:*

Եթէ Ավետման և Ծրագալուցի երգերը համարում ենք Աստվածահայտնության ութ օրերի օրհներգության նախերգանքները, ապա վերջերգ կարող ենք համարել Տյառնընդառաջի կարգը: Ըստ Ավետարանի, քառասնօրյա Հիսուսին, «ըստ օրինացն Մովսիսի», տանում են Երուսաղեմի տաճար՝ «յանդիման առնել Տեառն»: Այստեղից էլ՝ մեր եկեղեցում փետրվարի 14-ին նշվող Տյառնընդառաջ տոնի անվանումը: Տաճարում մանուկ Հիսուսին իր գիրկն է առնում Սիմեոն ծերունին՝ մարգարեանալով, որ մանուկը կլինի «Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց եւ փառս ժողովրդեան Իսրայէլի» (*Ղուկաս, Բ, 22–32*):

Այս է Խորենացու հեղինակած Տյառնընդատաջի կարգի նյութը, որի շարադրանքը երբեմն վերածվել է բանաստեղծական գեղեցիկ տողերի, ինչպես.

*Այսօր երկիրս երկինք անուանեցաւ,
զի Տէրըն տէրանց իջեալ յերկնից ի յերկիր
եւ ընծայիլ յանձն առնու ի գործոց ձեռաց Իւրոց:*

Տյառնընդատաջի օրհներգերում գծագրված է Սիմեոն ծերունու կենդանի մարդկային կերպարը: Նա, որին Սուրբ Հոգուց հրամայված էր մահ չտեսնել, մինչև չտեսնի Տիրոջ Օծյալին, այժմ վերջապես հասել է իր բաղձալի նպատակին և կարող է հանգիստ մեռնել: Նա զգվում է մանկանը՝ փառավորելով Աստծուն: «Խայտարալ էօքըն ծերունին», որին օրհներգուն կոչում է քերովբեական աթոռ (ինչպես կոչել է Աստվածածնին), քանի որ նրա գրկում է բազմել մարմնացած Աստվածորդին:

Այսպիսով, Աստվածահայտնության երգերում պաշտվող սրբությանը զուգընթաց պատկերվում է նաև մարդ արարածը. մի դեպքում՝ ի դեմս Կույս Մարիամի, մեկ այլ դեպքում՝ Սիմեոն ծերունու: Մյուսը ինքը՝ օրհներգուն է իր հույզերով ու խոհերով, որ օրհներգուն է՝ հաճախ հանդես գալով պաշտող համայնքի մենք-ի մեջ, երբեմն նաև իր իսկ անձով.

*Բարեխօսեա՛ վասն անձանց մերոց...
փըրկել ըզմեզ ի փորձութենէ...*

*Այսօր ըզմեղօք դատապարտեալ անձն իմ ի մահ
նորոգեա՛ ի կեանարդ յաիտենից մարդասիրապէս...*

*Այսօր հայցմամբ ծերունոյն արձակեա՛ եւ զիս՝ ըզբազմամեղքս,
ի կապանաց մահու՛ ի կեանարդ յաիտենից:*

Օրհներգուի անձի, որպես «քնարական հերոսի» նման դրսևորումներն արդեն առկա են Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի օրհներգերում...

* * *

Նշեցի՛նք, որ Խորենացին օրհներգեր է հորհնել մահ քրիստոնեական մեծագույն տոնի՝ Հարության կամ Սուրբ Զատիկի առթիվ՝ ստեղծելով ութ շարքերից բաղկացած Հարցներ և առանձին շարք կազմող Մեծացուցե՛ներ:

Հարության Հարցները Խորենացին սկսել է այն ավետարանական դրվագներից, որոնցով ավարտվում են Սահակ Պարթևի հեղինակած Ավագ Ծաբաթվա կարգերը: Նկատի ունենք Քրիստոսի խաչելության, մահվան և թաղման դրվագները: Այնուհետև օրհներգուն արծարծել է հիմնական թեման՝ Քրիստոսի Հարությունը:

Քրիստոսի թաղման հաջորդ օրն առավոտ կանուխ Մարիամ Մագդաղենացին, Հակոբոսի մայր Մարիամը և Սողոմե՛ն գնում են անուշաբույր յուղերով ու խնկով օծելու Աստվածորդու մարմինը: Սակայն ժայռափոր գերեզմանը թափուր են գտնում, և հրեշտակն ավետում է Արանց Քրիստոսի Հարությունը: Հրեշտակի տեսիլքից սարսափահար են լինում գերեզմանը հսկող զինվորները: Յուղաբեր կանայք հրեշտակի կամքով ավետիսը հաղորդում են առաքյալներին: Վերջիններիս երևում է հարություն առած Քրիստոսը, որն այնուհետև համբարձվում է երկինք... Այս է Հարության այուժեն, իսկ դրանից բխող գաղափարը հետևյալն է. Քրիստոսն իր մահով հաղթում է մահին («մահուամբըն ըզմահ խափանեաց»), կործանում է դժոխքը, առաջին մեղքի պատճառով մահացածներին կենդանացնում է և անմահություն շնորհում մարդկությանը: Այսինքն՝ կատարվում է աշխարհի երկրորդ արարչագործությունը:

Նշված այուժեն ու գաղափարը բազում ձևերով շարադրված են Խորենացու Հարության Հարցներում՝ վերածվելով սրտառուչ երգ-երաժշտության:

Ինչպես Քրիստոսի Ծննդյան կարգերը, այնպես էլ Հարությանը ձոնված այս ութամաս շարքերը, ընդհանուր առմամբ, համակված են ցնծագին տրամադրությամբ: Կամովին մեծ տառապանքների ու մահվան գնացած Տերը հարություն է առել և դրանով անմահություն պարգևել մահկանացու մարդկանց.

*Այսօր ցընծան մանկունք առագաստի,
քանզի Քրիստոս յարուցեալ՝ փարատեաց ըզսուգ
և ըզտըրտմութիւն
և լուսատրեաց զաշխարհրս...*

*Ասօր ցընծայ Երուսաղէմըն՝ Վերին,
այսօր ցընծայ Սիօն Մայր եկեղեցի,
քանզի Փրկիչըն մեր յարեաւ և ւաերեաց զդժոխըս,
և մեզ վերըստին Լոյսըն ծագեալ ի Հօրէ:*

Ինչպէս տեսնում ենք, համընդհանուր ցնծությունն այս անգամ էլ ողողված է ոգեղեն լույսով, քանզի Լույս-Աստված՝

*Միածինըն՝ որպէս փայլակըն,
և լոյս փառաց ծագեաց յաշխարհս,
և երկինք և երկիրըս ցընծային:*

Քրիստոսը իր Հարությանը վերացնում է նախահայր Ադամի մեղքը, նորոգում է հին մարդկությունը, որի առջև բացում է անմահության դուռը: Օրհնեբզում հակադրել է մահաբեր իմացության ծառը և կենարար խաչափայտը.

*Պատրանօք նախաստեղծին մերկացաք ի լուսոյն,
իսկ Յարութեամբ Միածնիդ ըզգեցաք զանմահութիւն.
փա՛ղք Յարութեան Քո, Տէ՛ր:*

*Խաբանօք փայտին ճաշակեցաք ըզմահ,
իսկ փայտէն կենաց նորոգեցաք ամենայն.
փա՛ղք Յարութեան Քո, Տէ՛ր:*

Հարության այլոժեն և գաղափարն արծարծելիս, օրհնեբզում այս անգամ ևս թե՛ ներբողական-փառաբանական խոսքեր է ասել և թե՛ հեղել իր ապաշխարական զեղումները, երբեմն՝ անձնական մակարդակով և հաճախ՝ բանաստեղծական ջերմ շնչով: Ահա երկու հատված Ողորմեաներից, որ արտահայտում են նաև մարդու ազատության ու անմահության տենչերը.

*Որ տըրտմահաղորդ Քո չարչարանօք խաչին
ազատեցեր ըզմարդն ի տըրտմազգեաց փայտէն
եւ ի մեղսաճաշակ պրտողոյն,
Քրիստո՞ս Աստուած, եւ մե՛զ ողորմեա...*

*Ի խաչին բեւեռեցար, Աստուա՛ծ,
եւ զմարդն ի կապանաց մահու արձակեցեր.
եւ զիս մի՛ անտես առներ,
որ մեղօքս եմ մեռեալ:*

Մաշտոցի հետևությամբ, որ հեղինակել է Հարության համար սահմանված քառասնօրյա Պահքի ութաշարք Հարցներ, Խորենացին ստեղծել է Հարությանը նվիրված համանման շարքեր, որոնք նախատեսվել են երգվելու միմչև Հոգեգալուստն ընկած հիսնօրյակում (Հինանց օրերին):

Հարությանը նվիրված Մեծացուցեւերի շարքի երգերին մենք որոշ չափով անդրադարձանք Խորենացու մարիամերգությունը դիտարկելիս: Ավելացնենք այստեղ, որ այդ շարքը ևս գրված է ըստ ութ ձայնեղանակների: Սակայն, ըստ այդմ ստեղծված երգերի քանակը հավասարաչափ չէ, ինչը թերևս հետագա միջամտությունների արդյունք է... Ասենք նաև, որ շարքում առկա է մի Մեծացուցեւ, որը հեղինակը, ավանդույթից շեղվելով, նվիրել է ոչ թե Աստվածամորը, այլ Աստվածորդուն: Բերենք այդ օրհներգը, որ բավական գեղեցիկ քերթված է.

*Մեծացուցանեմք ըզՔեզ,
որ ի Հօրէ Բանդ եւ անճատելի Ծրնունդ,
որ ի Կուսէն մարմնացար, ցուցար մեզ:*

*Մեծացուցանեմք ըզՔեզ,
որ կոխեցեր ըզմահ աստուածապէս
եւ լուծեր ըզկրնհիք մահու,
որ ի խաչին բարձրացար կամաւ Հօր:*

*Մեծացուցանեմք ըզՔեզ,
որ թաղեցար ի նոր գերեզմանի
եւ յերրորդ աուր յարեար,
որ ի յերկինս համբարձար փառօք Հօր:*

* * *

Ասացինք, որ Խորենացին հեղինակել է նաև Հոգեգալստյան, Վարդավառի և Աստվածածնի Վերափոխման առաջին օրերի կարգերը. այդ տոները 5-րդ դարում նշվել են առանց օրերի ստորաբաժանման, ինչը կատարվել է ավելի ուշ՝ Ներսես Թնորհալի կաթողիկոսի սահմանած կարգով: Վերջինս էլ հենց հեղինակել է այդ տոների հաջորդ օրերին նվիրված օրհներգերը...

Հոգեգալուստը մեր եկեղեցին նշում է Հարությունից հիսուն օր անց: Այդ ժամանակ, ըստ Նոր կտակարանի, Սուրբ Հոգին Վերնատանն է իջել առաքյալների վրա և նրանց տվել քրիստոնեությունն աշխարհով մեկ քարոզելու մարգարեական շնորհը (տե՛ս *Գործք առաքելոց*, Բ, 1–36): Այս սյուժեյն բանաստեղծորեն մշակել է Խորենացին: Նա Սուրբ Հոգուն ներկայացրել է «աննիթական Աղանի» փոխաբերությամբ, որի շնորհիվ

*առաքեալքն արբեցան անմահական բաժակաւրն
եւ հրաւիրեցին զերկիրս ի յերկինս:*

Տոնական ցնծագին տրամադրությամբ է համակված ողջ կարգը: Նշենք նաև, որ այս կարգի Մեծացուցէն ևս, ավանդույթից շեղվելով, օրհներգում է ոչ թե Աստվածածնին, այլ Սուրբ Հոգուն: Սա միանգամայն հասկանալի է. քանի որ կարգի բոլոր երգերը վերաբերում են Սուրբ Հոգու գալստյանը, ուստի թեմայից անհարկի շեղում կլիներ, եթե երգերից մեկը ձոնվեր Տիրամորը: Ավելորդ չենք համարում բերել այդ Մեծացուցէն, որը թերևս, կարգի ամենագեղեցիկ երգն է.

*Այսօր, նո՛ր ժողովորդք,
ցընծացէ՛ք ընդ գալուստ Հոգւոյն Արրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ:*

*Այսօր ցընծան առաքեալքըն՝
գարդարեալք ի շնորհաց Հոգւոյն Արրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ:*

*Այսօր գուարճացան արարածք
ճըշմարիտ գալըստեամբ Հոգւոյն Սըրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ:*

Վարդավառի կամ Քրիստոսի Այլակերպության տոնը հայ եկեղեցին Աշուտ է Հարությունից 98 օր անց, որ համընկնում է Հոգեգալստյանը հաջորդող յոթերորդ կիրակիին: Դա այն օրն է, երբ, ըստ Ավետարանի (տե՛ս *Մատթէոս*, ԺԵ, 1–13) Քրիստոսը մի բարձր լեռան վրա, որ ավանդաբար համարվում է Գալիլիայի Թաբոր լեռը, իր երեք աշակերտների՝ Պետրոսի, Հակոբի և Հովհաննեսի առջև այլակերպվել է (կերպարանափոխվել): Նրա դեմքը փայլել է արևի մման, և նրա զգեստները դարձել են սպիտակ, ինչպես լուսը: Ապա իջել է մի լուսեղեն ամպ, որտեղից հնչել է Հայր Աստծո ձայնը. «Դա է Որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հաճեցայ, դմա՛ լուարուք»:

Այս հրաշքի առթիվ հայ եկեղեցու սահմանած տոնի խորհուրդը քննել է Մովսես Խորենացին «Յաղագս Վարդավառի խորհրդոյ» մեկնաբանական երկում³⁶: Ի դեպ, նա այստեղ Այլակերպությունը կոչել է նաև Պայծառակերպություն³⁷, որ ընդունվել է մեր եկեղեցու եզրաբանության մեջ:

Խորենացին Վարդավառի տոնի առթիվ ստեղծել է նաև օրհներգերի առանձին կարգ, որն ըստ ամենայնի հոգեհարազատ է նրա վերոհիշյալ երկին: Այդ երկում հեղինակը Վարդավառի մասին ասել է, թե «Արդարեւ սա է օր ցնծութեան եւ ուրախութեան, զոր արար Տէր. սա է օր ծագման մեծի փառացն Աստուծոյ, որ է նոր արքայութեան սկիզբն եւ տեսչութիւն Էական լուսոյն եւ նկարագրի լուսոյն յաիտենից»³⁸: Ըստ այսմ, ինչպես նախորդ՝ Հոգեգալստյան, այնպես էլ Վարդավառի տոնի առթիվ նրա ստեղծած օրհներգերը ողողված են ցնծությամբ, ոգեղեն լուսով ու հույսով.

*Որ ըզճառագայթ փառաց Քոց ցուցեր,
արեգակնակերպ փայլմամբ գարարածըս լուսաւորեցեր,
զՔեզ փառաւորեմք, իմանալի Լոյս...*

³⁶ Տե՛ս *Մովսէս Խորենացի*, Մատենագրութիւնք, էջ 326–338:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 328–329:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 329:

*Հերիմք ցրնծասցեն առաջի Քո, Տէ՛ր,
որ երեւեցար ի փառս Աստուծոյ Հօր...*

Այս կարգում էլ կա մի Մեծացուցե, որը նվիրված է Աստվածածնին և առնչվում է Վարդավառի տոնին: Հեղինակն այստեղ կատարել է երկու ուշագրավ հակադրություն: Եթե Պայծառակերպության ժամանակ առաքյալներն ահաբեկվում են Տիրոջ մասնավոր (մասնակի) լույսի ճառագայթումից, ապա Աստվածածինը կրել է իր մեջ «բովանդակ ըզհուր Աստուածութեանըն»: Եթե Պայծառակերպության ժամանակ առաքյալներին հովանի է լինում լուսեղեն ամպը, ապա Աստվածածնին հովանավորել են Գերագույն Սուրբ Հոգին և Բարձրյալի գորությունը:

Աստվածածնին է ձոնված նաև Վարդավառի կարգի Ծաշուն, որը դարձյալ սկսվում է ցնծագին ավետիսով.

*Ուրախացի՛ր, Պրսակ կուսից Տիրամա՛յր,
այսօր Որդին Քո զՀայրենին փայլեաց զփառքս.
Նրմա յաւէժ յա՛նձն արա զանձինըս մեր:*

Զլինեին Վարդավառին ձոնված խորեմացիական օրհներգերը, թերևս չէր ծնվի Նարեկացու շենշող «Տաղ Վարդավառին»...

Վարդավառից հետո 5-րդ կիրակի օրը մեր եկեղեցին նշում է Աստվածածնի Վերափոխման տոնը: Տիրամոր՝ հոգով ու մարմնով երկիմք վերափոխվելու պատմությունը «ունիմք ի գրուածոց ինչ Դիոնեսիոսի Արիսպագացոյ առ Տիտոս, այլև Նիկողեմոսի»³⁹: Վերափոխմանն անդրադարձել է նաև Խորեմացին իր վերոհիշյալ Թղթում: Բացի այդ, նա հեղինակել է նաև Վերափոխմանը նվիրված օրհներգերի նախնական կարգը:

Ինչպես Աստվածորդու Հարությունը, այնպես էլ Աստվածամոր Վերափոխումը, որ նույնպես հարություն է մահից երեք օր անց, ցնծությամբ են ընդունել երկրայինները և երկնայինները: Ուստի և այս տոնն էլ ուրախառիթ է և ցնծագին.

³⁹ Գ. Ալետիքեան, Բացատրություն, էջ 484: Այս առթիվ տես նաև Թամար Տասնպետեան, Մարիամ Աստուածամայր, Անթիլիաս, 1991, էջ 149–152:

*Տօնելով ըզյիշատակ Կուսի՝ Աստուածորդույ Մօր,
հըրճուին հրեշտակք ի յերկինս,
եւ ցընծան դասք առաքելոց եւ մարգարէից
ընդ կուսական սօնըս.
ողորմեա՛ մեզ, Աստուած:*

Ըստ վերափոխման պատմության, Քրիստոսը «բազմութեամբ երկնային գօրաց» իջնում և մասնակցում է Մօր հուղարկավորությանը, ապա քերովբեական կառքով տեղափոխում է նրան երկինք: Չափազանց գեղեցիկ են կարգի Տէր յերկնիցի հետևյալ սողերը.

*Մարգարտատեսիլ եւ ծիրանազգեաց հրաշափատագոյն Կո՛յս,
գոր առեալ Որդոյ, վերափոխեալ՝ դասեաց
յանպատում ի կեանս...*

* * *

Խորենացիին օրհներգեր է հեղինակել ոչ միայն եկեղեցական խոշոր տոների առթիվ, այլև առանձնակի օրհներգել է որոշ նշանավոր սրբերի, որոնք 5-րդ դարում արդեն տոնելի են եղել հայ եկեղեցում: Բնականաբար, նա անդրադարձել է աստվածաշնչյան մեծագույն սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ Սուրբ Կարապետին՝ օրհներգերի մի շարք նվիրելով նրա նահատակության հիշատակին: Հայ եկեղեցին այդ տոնը նշում է Հարության յոթերորդ օրը:

Օրհներգուն բանաստեղծորեն շարադրել է Հովհաննես Մկրտչի գլխատման ավետարանական պատմությունը (տե՛ս *Մատթէոս*, ԺԴ, 1–12, *Մարկոս*, Զ, 14–29): Ասենք նաև, որ Հովհաննես Մկրտչի նահատակության պատմությանը Խորենացիին անդրադարձել է նաև իր «Պատմութիւն Հայոց»ում, որտեղ մի ավանդության հիման վրա տեղեկացրել է, թե Հովհաննես Մկրտչի վրեժը լուծելու համար Հերովդեսի դեմ մղված պատերազմին մասնակցել են նաև Հայոց քաջերը⁴⁰:

⁴⁰ Տե՛ս *Մովսէս Խորենացի*, Պատմութիւն Հայոց, էջ 258:

Հովհաննես Մկրտիչը Խորենացու օրհներգերում ներկայացված է իբրև «առաել քան զմարգարէս», քանի որ ոչ միայն կանխագուշակել է Քրիստոս-Մեսիայի գալուստը, այլև մկրտել է նրան և հարթել նրա ճանապարհը.

*Ծրշմարիտ մարգարէ եւ ձեռնադրող Որդւոյն Աստուծոյ,
յառաջընթաց Կարապետ եւ պատմող աստուածային օրինացը
հորդէր ճանապարհըս Թագաւորին յախտենից:*

Ինչպես Մարիամ Աստվածածինը, այնպես էլ այս և մյուս սրբերն ընկալվել են իբրև միջնորդ և բարեխոս՝ Աստծո և մարդու միջև: Ուստի և, դիմելով Հովհաննես Մկրտչին, Խորենացին հայցում է.

*Որք հաւատով ըզյիշատակըս քո տօնեմք
եւ անդադար ձայնի զքեզ ունիմք բարեխօս.
աղաչեա՛ զԱստուած հարցըն մերոց:*

Բոլոր հին քրիստոնեական եկեղեցիները իրենց տոնելի սրբերի շարքին են դասել նաև եգիպտական միայնակյաց Անտոն Անապատականին (Թեբայեցի, 251–356): Աթանաս Աղեքսանդրացին գրել է նրա վարքը, որն արդեն 5-րդ դարում հունարենից թարգմանվել է հայերեն⁴¹: Ծգնավորության հիմնադիր այս համաքրիստոնեական սրբին Խորենացին, անշուշտ, չէր կարող անտեսել և նրա տոնին նվիրել է օրհներգերի մի շարք:

Ներբողելով ու փառաբանելով Անտոն Անապատականին, օրհներգում նրան նմանեցրել է Եղիա մարգարեին ու Հովհաննես Մկրտչին և ներկայացրել այսպիսի գեղեցիկ բնութագրումներով. «անմարմնական վարք պայծառացեալ ի մարմնի», «դուռն մըտից կենաց ճանապարհին», «պարծանք եկեղեցւոյ եւ ուրախութիւն հրեշտակաց», «բաժակ հոգեւորական՝ լըցեալ աստուածային ուրախութեամբ»...

Ինչպես սրբախոսական երկերում, այնպես էլ սրբերին նվիրված օրհներգերում, պաշտվող սուրբը հանդես է բերվում գեր-

⁴¹ Տե՛ս «Վարք սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1855, էջ 17–80:

մարդկային, գերբնական հատկանիշներով: Այդպիսին է նաև Խորենացու օրհներգած Անտոն Անապատականը.

*Որ գերազանցեալ գրտար առաել քան ըզբընութիւն մարդկան...
աղօթանուէր թեօքըն հալածեաց ըզբազմութիւն լեզէոն
գօրացըն...*

Այս կարգում էլ ներբողանքին ու փառաբանությանը զուգակցված է օրհներգուի աղերսանքը, որով նա դիմել է Աստծո և մարդու միջնորդ ու բարեխոս սրբին...

5-րդ դարից ի վեր հայ եկեղեցին նշում է նաև համաքրիստոնեական մեկ այլ սրբի՝ Թեոդոս թագավորի տոնը: Խոսքը Բյուզանդիայի կայսր Թեոդոսիոս Մեծի մասին է, որը զահակալել է 379–395 թվականներին և եղել է ոչ միայն հմուտ զորավար, այլև շերտեռանդ քրիստոնյա: «Նա իր մեծ և հեղինակավոր ուժով, իր կայսերական հրամաններով վերահաստատեց եկեղեցու մեջ այն դավանաբանությունը, որ կոչվում էր ուղղափառ (օրթոդոքս) և ձևակերպված էր Նիկիայի տիեզերական ժողովի մեջ... Թե որքան բարձր էր գնահատվում Թեոդոսի եկեղեցական գործունեությունը, երևում է նրանից, որ եկեղեցին, ինչպես նաև հայոցը, սուրբերի դասը կարգեց նրան»⁴²:

Ինչպես տեղեկացնում է Գ. Ավետիքյանը, Թեոդոս թագավորի կյանքի ու գործի մասին «գոյ տեսանել կարգաւ ի նորատիպ վարս Սրբոց. հատ. Ապայից. (երես 103), ուր եւ արձանականն Սրբոյ Ամբրոսիոսի յերջանիկ փոխումն նորա ի դասս սրբոց»⁴³:

Խորենացին, անշուշտ, չէր կարող անտեսել նաև այս մեծագործ սրբին, ուստի և նրան ևս ձոնել է օրհներգերի մի առանձին շարք: Իր Պատմության մեջ էլ «Բերթողափայրն անդրադարձել է Թեոդոսին՝ կոչելով նրան «մեծն» և «բարեացպարտն թագաւոր», որը «քակեաց զմեհեանս կոոցն մինչէն յատակս եւ արար եկեղեցի»⁴⁴: Թեոդոսի այս արժանիքներն են գնահատված նաև օրհներգերում.

⁴² *Լեո*, Երկերի ժողովածու, հտ. 1, Երևան, 1966, էջ 495:

⁴³ Գ. *Աւետիքեան*, Բացատրություն, էջ 115:

⁴⁴ *Մովսէս Խորենացի*, Պատմություն Հայոց, էջ 297:

*Որ հաւատով պարտեաց ըզթըշնամին
եւ աղօթիք հիմնեցոյց Սուրբ զԵկեղեցի...*

*Որ բարեպաշտութեամբ հիմնեցոյց զԵկեղեցի Սուրբ
եւ կարգաւորեաց ուղղափառութեամբ...*

Հատկանշական է, որ կարգի Օրհնության մեջ, ի դեմս Թեոդոսի, Խորենացին օրհներգել է բոլոր այն թագավորներին, որոնք իրենց բարեպաշտությամբ ու զորությամբ հաստատուն են պահել քրիստոնեական եկեղեցին.

*Որ զարդարեալ գեղասպանծ վայելչութեամբ Սուրբ զԵկեղեցի՝
պրսակեցեր սուաքելովք եւ մարգարէիք
եւ հաստատեալ՝ ամրացուցեր սուրբ թագաւորօք,
բարեպաշտութեամբ սոցա, Քրիստոս՝, խընայեա՛ ի մեզ:*

Այդ «սուրբ թագաւորաց» մեջ մեր օրհներգում, անշուշտ, նկատի է ունեցել նաև Տրդատ Մեծին⁴⁵, որի դերը Հայոց դարձի մեջ չափազանց բարձր է գնահատել նա իր «Պատմութիւն Հայոց»ում:

Եթե Խորենացու ժամանակ Տրդատ թագավորը դեռևս հայ եկեղեցու տոնելի արբերի շարքում չի եղել⁴⁶, ապա Գրիգոր Լուսավորիչը, բնականաբար, ի սկզբանե արբացվել է, ըստ որում ոչ միայն հայ, այլև օտար եկեղեցիների կողմից: Լուսավորչին նվիրված տոներից մեկը վերաբերում է նրա վիրապից ելքին: Այդ տոնի առթիվ Խորենացին ստեղծել է օրհներգերի մի շարք:

Խորենացու օրհներգերը խարսխված են Լուսավորչի նշանավոր վարքի վրա, որի հիմնական աղբյուրն է Ագաթանգեղոսի Պատմությունը: Խորենացին քաջածանոթ է եղել այդ երկին, որի հիման վրա իր «Պատմութիւն Հայոց»ում ներկայացրել է Լուսա-

⁴⁵ Խորենացուն վերագրվել են Տրդատ թագավորին, ինչպես նաև Գրիգոր Լուսավորչին ձոնված երգեր (տե՛ս աստ, Հավելված):

⁴⁶ Հետագայում Ներսես Ծնորհալին Տրդատ թագավորին նվիրել է մի ամբողջական կանոն, որի Օրհնությունը և Մանկունքը կանոնական Ծարակնոցում սկզբից և վերջից կցվել են Թեոդոսի կարգին, իսկ Հարցնը, Ողորմեան, Տէր յերկինիցը և Ծաշուն դարձել են պարականոն (տե՛ս Ս. Ամսատունի, Նշված աշխատ., էջ 20–21):

վորչի կյանքը և գործը: Պատմահոր բնորոշմամբ, առաջին հալ քահանայապետը լուսավորեց «զամենայն Հայս լուսով աստուած-գիտութեան» և ջնջեց «զխասար կոռապաշտութեանն»⁴⁷: Իր օրհներգերում էլ Քերթողահայրն ասել է.

*Որ Քրիստոսանուէր կոչմամբըն ծագեցար որպէս զարեգակըն
եւ լուսատրեցեր ըզՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ,
տէ՛ր Սուրբ Գրիգոր, անդադար բարեխօսեա՛ վասն անձանց
մերոց...*

*Որ նորին սուրբ աղօթիք բարձեր զխասար կոռապաշտութեան
ի Հայաստան աշխարհէ
եւ արարեր երկրորպագուս Ամենասուրբ Երրորդութեանը...*

հաստատեցեր զհիմունս եկեղեցոյ ի Հայաստան երկրի...

Հայ օրհներգության մեջ առաջին անգամ հնչում է *Հայաստան* անունը, արծարծվում է «հայկական թեման», փառաբանվում է ազգային սուրբը: Այստեղ օրհներգուն Քրիստոսին կամ Սրբին դիմում է ոչ միայն առհասարակ հավատացյալ մարդու կամ մարդկության, այլև որոշակիորեն *հայ մարդու*, դարձի եկած *հայ ժողովրդի* անունից: Բանաստեղծն առավել ջերմ խանդաղատանքով, հույսով ու հավատով է ապավինում իր ժողովրդի առաջնորդ հայրապետին, հոգևոր հովվին.

*Ըզքեզ ունիմք բարեխօս առ Յիսուս Միածինըն
եւ աղաչող վասըն քո ուխտատրացրս:*

*Կանխեա՛, խընդրեա՛ զթողութիւն յանցանաց
ի քէն աշակերտելոցրս...*

*Որ համբերութեամբըդ քո ստացար քեզ ժողովորդ
սեպհականըս եւ ընտրեալըս...
վասըն ժողովրդեան քո հայցեա՛ ի Տեսունէ ըզքաւորիւն:*

⁴⁷ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 242:

Եթե մաշտոցյան որոշ օրհներգերում հայրենասիրական ոգին թաքնված է եմթատեքստերում, ապա այստեղ արդեն այն առավել բացորոշ է: Հեղինակը տեճնում է փրկությունն իր «ընտրեալ ժողովրդի», որի նկատմամբ ունեցած իր անսահման սերը հետագայում պիտի առատորեն հեղեր իր անմահ Հայոց պատմության մեջ...

Մովսես Խորենացու հեղինակած բազում երգեր «ակներևաբար հղացված են նրա մեծ ուսուցիչների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ստեղծագործական ավանդույթների յուրացման նշանաբանի ներքո»⁴⁸:

* * *

Իր ուսուցիչների նման Խորենացին էլ հորինել է հիմնականում՝ երեք, երբեմն չորս տուն կազմող ազատ ոտանավորով օրհներգեր⁴⁹: Նա ևս ձգտել է գրել հանրությանը մատչելի լեզվով, քանի որ իր խոսքն ուղղել է ամենալայն լսարանին: Սակայն լինելով ավանդույթի լավագույն շարունակող ու զարգացնող, նա ավելի շատ է կատարել բառաբարդումներ և դիմել առավել բազմազան արտահայտչամիջոցների, դրսևորելով յուրահատուկ «վսեմական ոճ»⁵⁰: Նրա երգերի «մեծ մասը լեզվով, կառուցվածքով և նախնական գեղեցկությամբ աչքի ընկնող ընդհանուր ձևով, ներկայացնում է հայ հոգևոր բանաստեղծության հնագույն շերտերից մեկը»⁵¹:

Քերթողահայրը զարգացրել է հայ օրհներգության թե՛ պոետիկան և թե՛ թեմատիկան: Նա Քրիստոսի Ծնունդի, Հարության, Հոգեգալստյան, Վարդավառի առաջին օրհներգում է Հայոց մեջ: Նա է սկզբնավորել նաև հայ մարիամերգությունը:

Սուրբ Կույսից զատ, նա նաև առաջինն է բանաստեղծորեն պանծացրել որոշ նշանավոր սրբերի, այդ թվում նաև ազգային

⁴⁸ Ն. Թահմիզյան, Մովսես Խորենացին և հայ հին ու վաղ միջնադարյան երգարվեստը, «Էջմիածին», 1979, Զ, էջ 48:

⁴⁹ Խորենացուն վերագրված կարգերում առկա բազմատուն երգերը հետագա հավելումներ են:

⁵⁰ Գ. Աւետիսեան, Բացատրություն, էջ 110:

⁵¹ «Էջմիածին», 1979, Զ, էջ 46:

սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին՝ *ստեղծելով առաջին հայ վարքագրական օրհներգերը:*

Ըստ ամենայնի փառաբանելով Քրիստոսին, Մովսես Խորենացին լավագույնս շարունակել է մեծ ուսուցչապետների օրհներգերից բխող լուսերգությունը, արտահայտել է իր՝ պաշտող-օրհներգողի խոհերն ու հույզերը, հայրենասիրական զգացումները, հայ եկեղեցու գաղափարաբանությունը...

Խորենացու երգերը ներկայացնում են 5-րդ դարի «հայ հոգևոր երգաստեղծության բարձրագույն նվաճումները»: Դրանց որոշ նմուշներ, որոնք «կրում են իրենց մեծ հեղինակի անհատական վատ կնիքը ևս, գույացնում են 5-րդ դարի հայ հոգևոր երգաստեղծության պայծառ զագաթը»⁵²: Ըստ այսմ, *Խորենացին մեծապես նախապատրաստել է հետագա հայ քերթությունը, հատկապես Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունը:*

Իր թողած հարուստ բանաստեղծական ժառանգությամբ Պատմահայրը, հիրավի, *վե՛հ Քերթող է*, ինչպես ասել է մեր միջնադարյան գրիչներից մեկը, և *Քերթողահայր է*, ինչպես ասել են հնուց ի վեր և ասում ենք մենք...

* * *

Թե ճշգրտորեն ո՞ր թվականին է սկսել և ե՞րբ է ավարտել Խորենացին իր մեծաքանակ օրհներգերի հորինման աշխատանքը, չենք կարող ասել: Դա եղել է 460-ական թվականների սկզբից մինչև 470-ականների կեսերն ընկած ժամանակամիջոցին:

Դրանից հետո (թերևս նաև զուգահեռաբար) նա շարադրել է իր Պատմությունը, որն ավարտել է շուրջ 480 թվականին: Ինչպես գրում է Ն. Թահմիզյանը, Խորենացու երգերի «բազմակողմանի

⁵² «Էջմիածին», 1979, 2, էջ 49–50: Հետագա հավելումներ պիտի համարել նաև Խորենացու լեզվից ու ոճից զգալիորեն շեղվող երգերը: Ամենացայտուն օրհակը Աստվածահայտնության հիմներորդ օրվա «Անթառամ ծաղիկ» ժառուն է, որ լի է Խորենացուն ոչ բնորոշ այլաբանություններով ու փոխաբերություններով, որոնց մեկնաբանությանը մի ամբողջ ուսումնասիրություն է նվիրել Վարդան Վարդապետը («Տեսութիւն անթառամ ծաղիկ Մեծացուցէին», Երուսաղէմ, 1834):

հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ դրանք մեր Քերթոզահոր երաժշտա-բանաստեղծական արվեստի հեղաշրջման նույնիսկ բազմամյա մի ճանապարհ են գծում»⁵³:

Իր հեղինակած օրհներգերը Խորենացին, անշուշտ, հանձնել է կաթողիկոսարան՝ պատվիրատու Գյուտ Արահեզացուն⁵⁴ կամ նրան հաջորդած **Հովհան Մանդակունուն**, որը զահակալել է 478–490 թվականներին: Վերջինս հատկապես իր կաթողիկոսության երկրորդ շրջանում (Վահանանց պատերազմից հետո) ըստ ամենայնի շարունակել է իր նախորդի բուն ազգանպաստ գործունեությունը: Նա վերամշակել է եկեղեցական կարգերն ու ծեսերը: Արահեզացու հետ ժամագիրքը կարգավորելուց զատ հարստացրել է նաև Պատարագամատույցը...

Արդեն ձեռքին ունենալով Խորենացու հեղինակած օրհներգերը, Հովհան Մանդակունին կարողացել է իրագործել մեծ ուսուցչապետների և իր անմիջական նախորդի՝ Գյուտ Արահեզացու ծրագիրը՝ ստեղծել Կցուրդարան ժողովածուն: Այդ ծիսական մատյանը կազմելու համար անհրաժեշտ է եղել կատարել միայն որոշ համալրումներ, ինչպես նաև կանոնակարգել օրհներգերն ըստ գործող Տոնացույցի և ըստ ութ ձայնեղանակների՝ այնպես, ինչպես կազմված էր հայկական Սաղմոսարանը: Այս աշխատանքը Մանդակունին միայնակ չի արել: Այդ գործի մեջ նա ներառել է երգաբանության ասպարեզում հմտացած մեկին՝ **Ստեփանոս Սյունեցուն (Ա)**: Ծարակնոցային ցանկերում վերջինս համարվում է «յաշակերտաց անտի Սրբոց Թարգմանչաց»⁵⁵: 5-րդ դարում ապրած այս գործիչը միջնադարից ի վեր հաճախ նույնացվել է 8-րդ դարում ապրած մեկ այլ Ստեփանոս Սյունեցու հետ: Այդ

⁵³ «Էջմիածին», 1979, Զ, էջ 48:

⁵⁴ Մի հին ավանդագրույցի համաձայն, Խորենացին Գյուտ կաթողիկոսի մոտ երգել է Աստվածահայտնության ճրագալույցի իր հոբինած «քրանչելի եւ հրեշտականուագ» «Որ դասուց երկնաւորաց» Հարցնը (տե՛ս «Բազմավէպ», 1849, էջ 54-ի ծան.):

⁵⁵ «Ծարական», էջ Ա: Կիրակոս Գանձակեցին Սահակ-Մեսրոպյան գլխավոր աշակերտների թվում հիշատակում է նաև Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսին (տե՛ս *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 28): Նույն անձն է Հայսմապուրքում հիշատակված Ստեփանոս Ասողկիը (տե՛ս Հ. *Աճառյան*, Անձնանունների բառարան, հտ. Դ, Երևան, 1948, էջ 601):

թնջուկը վերջնականապես պարզաբանել է Ն. Թահմիզյանը⁵⁶: Վերջինիս եզրահանգմամբ, Ստեփանոս Սյունեցի Առաջինը հիրավի եղել է «Սահակ-Մեսրոպյան կրտսեր աշակերտներից մեկը, Սյունիքի Ստեփանոս անունով առաջին եպիսկոպոսը»⁵⁷:

Ի՞նչ է արել Առաջին Ստեփանոս Սյունեցին: Տեսանք, որ Մովսես Խորենացին հեղինակել է Հարության Հարցները (իրենց կազմով) և Մեծացուցեցները: Մեր եկեղեցու այդ մեծագույն տոմարարողակարգի ամբողջացման համար Մանդակունին անհրաժեշտ է համարել ունենալ նաև օրհներգերի բոլոր տեսակներով հորինված երգեր: Ուստի և նա ինքը գրել է Սուրբ Հարության Շաշու երգերը, իսկ Ստեփանոս Սյունեցուն հանձնարարել է հորինել Հարության Օրհնությունները: Այդ են վկայում շարակնոցային ցանկերը. «Ստեփանոս Սյունեցի Առաջինն... զեօթն (ճիշտը՝ զութն – Հ.Բ.)⁵⁸ ձայնն Ասագ Օրհնութեանց»⁵⁹: Ստեփանոս Սյունեցիներին վերաբերող նշված արժեքավոր հոդվածում այս իրողությունն անառարկելիորեն ապացուցել է Ն. Թահմիզյանը: Մանդակունին, ուրեմն, Ստեփանոս Սյունեցու հետ միասին ամբողջացրել է Հարության կամ Սուրբ Զատիկի կարգը:

Բացի Հարության կարգը համալրող Օրհնություններից, Ստեփանոս Սյունեցին հեղինակել է նաև մի նոր կարգ՝ մկրված բոլոր մարտիրոսներին (Համօրէն մարտիրոսաց)⁶⁰: Մարտիրոսաց կարգը վերագրվել է նաև Պետրոս Գետադարձին⁶¹:

⁵⁶ Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Սյունեցի համանուն երկու երաժիշտներ և Հարության Ավագ Օրհնությունները, «Էջնիածին», 1973, Բ, էջ 29–43:

⁵⁷ «Էջմիածին», 1973, Բ, էջ 37: Մեր կարծիքով Առաջին Ստեփանոս Սյունեցին աշակերտել է նաև Մովսես Քերթոջ-Խորենացուն: Քանի որ երկու Ստեփանոս Սյունեցիները նույնացվել են, ուստի և Առաջինի ուսուցիչ Մովսես Քերթոջը համարվել է Երկրորդի ուսուցիչը:

⁵⁸ Հարության Օրհնությունները ներկայացնում են ութ շարքեր: Ծարակնոցի հեղինակային ցանկերի կազմողների տեղեկությամբ «վառ» ձայնը (կամ ԳԿ երգաշարքը) հորինել է Ներսես Շնորհալիւն, ինչը, «ըստ բոլոր տվյալների», պատմական թյուրիմացության արդյունք է («Էջմիածին» 1973, Բ, էջ 32):

⁵⁹ «Ծարական», էջ Ա: Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, էջ LXVIII:

⁶⁰ Տե՛ս Թ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, էջ 442: Հ. Անասյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 603:

⁶¹ Տե՛ս «Ծարական», էջ Բ: Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, էջ LXVI–LXVIII:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ս. Ամատունին, Մարտիրոսաց շարականները հին են, և շատ հավանական է, որ գրած լինի Ստեփանոս Սյունեցին, քան թե Պետրոս Գետադարձը⁶²: Վերջինս, թերևս, միայն որոշ երգեր է հավելել այս կարգում⁶³:

Ինչպես կտեսնենք, բոլոր մարգարեներին և բոլոր առաքյալներին ձոնված օրհներգեր է հեղինակել Հովհան Մանդակունին: Եվ արդեն տեսանք, որ որոշ սրբերին նվիրված վարքագրական օրհներգեր է ստեղծել Մովսես Խորենացին: Անշուշտ, հարկ է եղել ստեղծելու նաև բոլոր մարտիրոսներին նվիրված *վկայաբանական* կարգ, «մինչև որ սոսնաւի հայերը յատուկ շարականներ» կնվիրեին որոշակիորեն այս կամ այն վկային⁶⁴:

Մարտիրոսաց կարգն, ուրեմն, հեղինակել է Ստեփանոս Սյունեցին, որը անատարելիորեն դարձյալ 5-րդ դարի օրհներգում է: Այս է հավաստում Ն. Թահմիզյանի այն կարևոր դիտարկումը, թե Մարտիրոսաց շարականները «հնագույն ծագում ունեն» և ստեղծվել են 8-րդ դարից շատ առաջ: «Ավելին, Մարտիրոսաց Հարցները կերպարային բովանդակությամբ նույնիսկ պարզագույն են, քան ավագ Օրհնությունները»⁶⁵:

Գրականագիտական քննությունը ևս մեզ բերել է այն համոզման, որ *Հարության Օրհնությունները և Մարտիրոսաց Հարցները (հիմնական մասը) պատկանում են նույն հեղինակին, որը Առաջին Ստեփանոս Սյունեցի-Ասողնիկն է*:

Մենք համոզված ենք նաև հետևյալում: *Ստեփանոս Սյունեցին Հովհան Մանդակունու հանձնարարությամբ կանոնակարգել է մեր առաջին ազգային ծիսական ժողովածուն՝ կցորդարանը, որ Ծարակնոցի առաջին կամ նախնական տարբերակն է*: Մինչև օրս

⁶² Տես Ս. Ամատունի, Նշված աշխատ., էջ 176: Ամատունին (էջ 176-178) հրապարակել է Մարտիրոսաց ձոնված մի շարք պարականոն երգեր, որոնց հեղինակներն անհայտ են: Այստեղ (էջ 43-46) նա հրապարակել է նաև Ներսես Ծնորհալուն վերագրված «Կանոն Գեորգայ եւ այլոց վկայիցն» պարականոն կարգը, որը բացառապես ընդգրկում է ընդհանրապես Մարտիրոսաց ձոնված երգեր:

⁶³ Ն. Թահմիզյանն այդ կարգի հավանական հավելողներից մեկն է համարել Երկրորդ Ստեփանոս Սյունեցուն (տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Ներսես Ծնորհալին, էջ 19): Կարծում ենք, դրանով անվանի գիտնականը տուրք է տվել երկու Ստեփանոս Սյունեցիների երկերի միավորման ավանդույթին:

⁶⁴ Ս. Ամատունի, Նշված աշխատ., էջ 176:

⁶⁵ «Էջմիածին», 1973, Բ, էջ 39:

բոլոր ուսումնասիրողները (այդ թվում նաև Ստեփանոս Այունեցիներից տարանջատած Ն. Թահմիզյանը) օրհներգերի կանոններմուծումը վերագրել են Երկրորդ Ստեփանոս Այունեցուն: Սակայն, եթե 5-րդ դարում հայկական Սաղմոսարանն արդեն բաժանված էր կանոնների⁶⁶, ինչպե՞ս կարող էր նրա հետևությամբ ստեղծված օրհներգերի ժողովածուն կանոնակարգվել շուրջ 300 տարի հետո, Երկրորդ Ստեփանոս Այունեցու ձեռքով: Նշենք ևս կարևոր մի հանգամանք: Ստեփանոս Օրբելյանը, որին հայտնի է եղել միայն 8-րդ դարում ապրած Ստեփանոս Այունեցին, որին և վերագրել է 5-րդ դարում ապրած համանուն գործչի աշխատանքները, վկայել է, որ օրհներգերի կանոնակարգողը և Հարության Օրհնությունների հեղինակը նույն անձն են: «Բաժանեաց եւ զութն ձայնսն եւ կարգեաց, շարեաց զՅարութեան Օրհնութիւնսն. երգեաց եւ կցորդս քաղցրահամս, յարմարեաց եւ զստողոզին Յինանց եօթն (ճիշտը՝ ութն – Հ. Բ.) եղանակօք յոյժ խորհրդատր, եւ զպահոցն, որ յաղուհացսն երգի»⁶⁷: Այստեղից բխում է, որ օրհներգերը կանոնակարգողը Առաջին Ստեփանոս Այունեցին է, քանի որ նա է Հարության Օրհնությունների հեղինակը՝ ըստ շարակնոցային ցանկի և Ն. Թահմիզյանի ապացուցմամբ:

Մանդակունին ևս, ինչպես նշեցինք, ճաշու երգերով համալրել է Հարության կարգը: Բացի այդ, նա հեղինակել է օրհներգերի մի քանի կարգեր՝ նվիրված այն տոներին, որոնց չի անդրադարձել Խորենացին, կամ որոնք սահմանվել են Մանդակունու կաթողիկոսության օրոք: Խոսքը վերաբերում է Առաքյալների, Մարգարեների, Վարդապետների (Սուրբ Մեսրոպի կամ Թարգմանչաց), Սուրբ Տապանակի (Եկեղեցու) և Հովհաննես Մկրտչի նշխարների տոներին: Առաջին երեք տոներին նվիրված օրհներգերը վերագրվել են թե՛ Մանդակունուն և թե՛ Խորենացուն ու Շիրակացուն⁶⁸: Սուրբ Տապանակի կանոնը «յօրինակ ինչ ընծայի

⁶⁶ Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 119 և հուն.:

⁶⁷ *Ստեփանոս Օրբելեան*, Պատմություն մահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 138–139:

⁶⁸ Տե՛ս «Ծարական», էջ Ա: *Ս. Ամատունի*, Նշված աշխատ., էջ 138–139: Գ. *Աւետիքեան*, Բացատրություն, էջ 138: Ըստ Ավետիքյանի, Թարգմանչաց կանոնը հեղինակել է Վարդան Վարդապետը (էջ 548): Մինչդեռ վերջինս այդ կանոնի միայն Օրհնությունների հեղինակն է:

Յոհաննու Մանդակունոյ»⁶⁹: Հովհաննես Մկրտչի նշխարների տոնին նվիրված երգերը վերագրվել են թե՛ Մանդակունուն և թե՛ Խորենացուն⁷⁰: Նկատի ունենալով այս ամենը և այլ տվյալներ, Ն. Թահմիզյանը եզրակացրել է, որ Մանդակունին հեղինակել է «Հինանց («Գովես») կոչված երգեր, Թարգմանչաց կանոնի երգերը (քացի Օրհնությունից), Հովհաննես Մկրտչի նշխարների տոնին նվիրված կանոնի երգերը, Տիրոջ Տապանակի կանոնի երգերը և առաքյալներին նվիրված հնագույն շարականները»⁷¹: Բոլոր այս, ինչպես նաև Մարգարեների կանոնի հին երգերը, մենք որոշ վերապահումներով համարում ենք Հովհան Մանդակունու ստեղծագործությունը:

* * *

Այժմ մի փոքր ավելի մանրամասն անդրադառնանք Ստեփանոս Սյունեցու (Ա) և Հովհան Մանդակունու օրհներգերին:

Ստեփանոս Սյունեցին իր հեղինակած Հարության Օրհնությունները ըստ հայկական ձայնեղանակների բաժանել է ութ շարքերի՝ յուրաքանչյուր շարքում զետեղելով տասը երգ: Այդ ութսուն օրհներգերը Սյունեցին «հորինել է՝ Զատիկին և առհասարակ բոլոր կիրակիներին (այսինքն՝ Հարությանը խորհրդանշող օրերին) կատարելու դիտավորությամբ»⁷²:

Բոլոր ութ շարքերի երգերի սկզբում Սյունեցին նույն հերթականությամբ նշել է այն աստվածաշնչյան տեքստերի սկսվածքները, որոնց հետևությամբ է ստեղծել իր Օրհնությունները: Բերենք այդ սկսվածքները՝ աստվածաշնչյան համապատասխան տեքստերի նշումներով:

⁶⁹ Գ. Աւետիքեան, Բացատրություն, էջ 453:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 426:

⁷¹ Ն. Թահմիզյան, Ներսես Շնորհալին, էջ 19: Ծարակնցային ցանկերում Մանդակունուն է վերագրված Հոփսիմյանց կանոնի Համբարձին, որի հեղինակը, սակայն, Հովհաննես Սարկավագն է: Մանդակունուն են վերագրվել նաև այլ օրհներգեր, որոնց պատկանելությունը նրա գրչին խիստ երկբայական կամ անընդունելի է (տե՛ս Բ. Սարգիսեան, Քննադատություն Յոհան Մանդակունու, Վենետիկ, 1895, էջ 35):

⁷² «Էջմիածին», 1973, Բ, էջ 37:

1. **Օրֆ** – Օրֆնեցույց զՏէր – Մովսէսի օրհնությունը Կարմիր ծովն անցնելուց հետո, *Ելից*, ԺԵ, 1–19:
2. **Նայ** – Նայեցարուք երկինք – Մովսէսի օրհնությունը մահից առաջ, *Բ Օրհնաց*, ԼԲ, 1–21:
3. **Հուր** – Զի հուր բորբոքեալ – Աստուծոյ օրհնության շարունակությունը, *Բ Օրհնաց*, ԼԲ, 22–38:
4. **Ծան** – Ծանեցարո՛ւք եւ տեսե՛ք – Աստուծոյ օրհնության վերջին մասը, *Բ Օրհնաց*, ԼԲ, 39–43:
5. **Հաս** – Հաստատեցաւ սիրտ իմ – Սամուելի մայր Աննայի աղոթքը, *Ա Թագաւորութեանց*, Բ, 1–10:
6. **Գիշ** – Գիշերաց կանխէ հոգի իմ – Եսայի մարգարեի օրհնությունը, *Եսայի*, ԻԶ, 9–21:
7. **Եսա** – Ես ասացի ի վերանալ – Եզեկիայի աղոթքը, երբ ծանր հիվանդության մեջ էր, *Եսայի*, ԼԸ, 10–20:
8. **Օրֆ** – Օրֆնեցէք զՏէր – Եսայի մարգարեի այլ աղօթքը, *Եսայի*, ԽԲ, 10–14:
9. **Նեղ** – Ի նեղութեան իմում – Հովհանն մարգարեի աղոթքը կետի որովայնում, *Յովհանն*, Բ, 3–10:
10. **Տղ** – Տէ՛ր, զլուր քո լուայ – Ամբակում մարգարեի աղոթքը, *Ամբակում*, Գ:

Ստեփանոս Սյունեցու հեղինակած շարքը, ըստ էության, Քրիստոսի Հարությանը նվիրված ութամաս և 80 երգերից բաղկացած փառաբանական-աղերսական ստեղծագործություն է, պայմանականորեն ասած՝ քնարական պոեմ: Այն գտնվելով հանդերձ Աստվածաշնչի և Աստուծոյ օրհնագուների լեզվաոճական ու պատկերավորման ոլորտում՝ իր որոշ անհատական հնչերանգով լրացնում է Խորենացու հորինած Հարության Հարցները և Մեծացուցէները:

Հատկանշական է, որ Սյունեցու օրհներգություններից յուրաքանչյուրի (որոշ բացառությամբ) առաջին երկու (կամ երեք) տներում առանցքը հարություն առած Քրիստոսն է, իսկ վերջին տունը Մեծացուցէի դէր է կատարում, այսինքն՝ նվիրված է Աստվածամորը: Բերենք պատահական օրինակ.

*Հաստատեցան սիրտք մեր առ Քեզ, փառա՛ց Թագաւոր,
որ ի յերկնից խոնարհեալ՝ իջեր փրկելի զարարածըս:*

*Պահեա՛ ըզմեզ նըշանաւ յաղթող Խաչի Քո, Քրիստո՛ս,
յոր բարձրացար կամաւ Հօր, բարձեր զանէծս Ադամայ:*

*Որ զնախամօրն զյանցանս լուծեր ծընընդեամբ Քո, Սո՛ւրբ
Կոյս,
բարեխօսեա՛ անդադար վասըն մերոյ փրկկութեան:*

Ստեփանոս Սյունեցու Օրհնությունների կազմությունը, ինչ-պես գրում է Գ. Ավետիքյանը, «յայտնաբարբառ վկայ է մեծի հմտութեան եւ ճարտարութեան յօրինողին, այլև ջերմեռանդն պարապման նորա ի հոգեւոր իմաստս: Զխորհրդական միտս մարգարէական օրհնութեանցն գեղեցկապէս բացալատել...»⁷³: Հարության Օրհնությունները չափազանց բարձր է գնահատել նաև Ղ. Ալիշանը⁷⁴: Այդ երգերը, ըստ Ն. Թահմիզյանի, «շփման ընդհանուր եզրեր ունեն Սահակ-Մեսրոպյան շարականների՝ հետասամուտ փոփոխություններից զերծ մնացած մասի հետ»: Իսկ բուն այդ Օրհնությունների «ամբողջությունը հայկական Օարակնոցի հնագույն շերտերը գոյացնող այն եզակի նյութերից է, որոնց վրա ժամանակը ներգործել է նվազագույն չափով»⁷⁵:

Այդպիսին են նաև Մարտիրոսաց Հարցները, որոնք իրենց պարզությամբ հանդերձ հյուսված են բավական ճարտարորեն և կրում են նույն բանաստեղծական անհատականության կնիքը:

Սյունեցին պանծացրել է քրիստոնեական հավատի համար տանջանքներ կրած և անհատակված բոլոր սրբերին՝ առանց կոնկրետացման⁷⁶: Որոշ կոնկրետացում կա միայն սուրբ հայրապետների (Եկեղեցու Հայրերի) պարագայում, որոնց սույն կարգում ձոնված են յոթ երգեր⁷⁷: Այստեղ «քաջ եւ յաղթող» երանելի հայ-

⁷³ Գ. Աւետիքեան, Բացատրություն, էջ 672:

⁷⁴ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վեներիկ, 1893, էջ 128:

⁷⁵ «Էջմիածին», 1973, Բ, էջ 36-37:

⁷⁶ Հետասամուտ են այն երկու օրհներգերը, որոնցից մեկը նվիրված է Սուրբ Սարգսին, մյուսը՝ Սուրբ Գևորգին: Այդ երգերի հեղինակը Ներսես Ենրիակին է:

⁷⁷ Հետագայում ստեղծվել են Սուրբ Հայրապետների առանձին կարգ և մի շարք օրհներգեր՝ նվիրված առանձին հայրապետների:

րապետները ներկայացված են իբրև կոապաշտության խավարը փարատողներ, անօրեն, բռնավոր իշխանին (Սատանային) հերքողներ: Դիմելով նրանց՝ օրհներգուն ասել է.

*Երանելի սուրբ հայրապետք,
որք կամաւ չարչարեցայք,
յանձն առիք զհամբերութիւն,
յարժանատր յաղօթնս ձեր յիշեսջիք զանձինսս մեր:*

*Փոխանակ արեանըն Տեառըն
ձեր արինդ հեղաւ յերկրի,
եւ հոտ անոյշ բուրեաց յաշխարհ.
յարժանատր յաղօթնս ձեր յիշեսջիք զանձինսս մեր:*

Ինչպես բոլոր մարտիրոսները, սուրբ հայրապետները ևս, ըստ օրհներգուի, դասակից են եղել հրեշտակներին, արժանացել Քրիստոսի անապական փառաց պսակին և «հեղմամբ արեան իւրեանց մմանողք եղեն Փրկողին զհնքեանս»:

Բոլոր վկաներին օրհներգուն համարել է Աստծո հաղթական զինվորներ, «քաջք ի մարտի», որոնք մարտնչում են անօրեն թշնամու, խրոխտ ու բռնավոր թագավորների դեմ: Նրանք «հրաշափառ ճգնությամբ պատերազմեալք ի յերկրի»՝ «զհանդէս մահատակութեան առ բռնատրսն ցուցին եւ յաղթեցին հաւատով», «եւ կանգնեցին մեզ մշան յաղթող ընդդէմ թշնամոյն»: Նրանք փայլում են արեգակի մման, լուսավորիչներն են աշխարհի և մարդկային հոգիների, եկեղեցու պարծանքն են, հավատացյալների հույսը, մարդկանց մեղքերի լվացողները, Քրիստոսի խաչակիցները, մոլորյալների առաջնորդները, որոնք մեռան Քրիստոսի հետ և կենդանացան, որոնք իրենց մարմիններն Աստծո համար մաքրեցին իբրև տաճար և Սուրբ Հոգու համար եղան օթևան,

*Որք ըզմահու իւրեանց կանգնեցին յերկրի աշտարակ հրզօր...
Որք մեծապէս կանգնեցին ըզսին հաւատոյ...*

Գեղարվեստական վառ պատկերներով են ներկայացված Քրիստոսի աննկուն վկաները, որոնք «զանտանելի ըզվէրսն ի

յանձն առին» և ուրախությամբ պարպեցին մահվան բաժակը: Դիմելով նրանց՝ բանաստեղծն աղերսում է բարեխոս լինել Աստծո առաջ և փրկել բոլոր հավատացյալներին, ընդամին և իր ժողովրդին.

Աղաչանք սոցա կեցո՛ր ըզմեզ...

Սոցին աղաչանք հաշտեա՛ց ընդ մեզ...

Փըրկեա՛ր ըզմեզ ի հրոյն յախտենից...

*Խաղաղացո՛ր ըզկեանըս մեր աղօթիք սոցա
եւ փըրկեա՛ր զմեզ ի նեղչաց մերոց...*

Այստեղ կարելի է ենթադրել, որ ընդհանուր նահատակների շարքում Սյունեցին նկատի է ունեցել նաև հայ մարտիրոսներից (Մուքիասանք, Ոսկյանք, Ատոմանք, Վարդանանք, Ղևոնդյանք և այլն): Այդ վկաների հիշատակի օրերը, սակայն, ավելի ուշ են վավերացվել մեր եկեղեցու կողմից, ուստի և նրանց ձոնված օրհներգերը ստեղծվել են հետագա դարերում:

Մարտիրոսաց կարգը, ինչպես նկատել է Ս. Ամատունին, հյուսված է «հանդարտ, մեղմօրէն, առանց բարձրաբարբառ առաջի. ուստի եւ առանց որ եւ վկայի անուն տալու, նկարագրում է ընդհանրապէս վկայի անձի՝ ազգի եւ եկեղեցւոյ լուսատրութեան եւ պայծառութեան համար յատուկ սիրով եւ հաւատով գործ դրած տքնութիւնը, ճգնութիւնը, եւ հետեւապէս նրա բարի եւ օրինակելի կենցաղը, խստակրօնութիւնը եւ նահատակութիւնը»⁷⁸:

Ինչպես Մովսէս Խորենացին իր հրաշակերտ օրհներգերի շնորհիվ կոչվել է վեհ Քերթող-Քերթողահայր, այնպես էլ Ստեփանոս Սյունեցին գրեթե նույնպիսի հմտությամբ հյուսված Հարության Օրհնությունների և Մարտիրոսաց երգերի համար կոչվել է երգասաց-*Ասողակ*:

⁷⁸ Ս. Ամատունի, Նշված աշխատ., էջ 42:

* * *

Շարակնոցում առկա են Սուրբ Հարությանն առնչվող վեց ժաշու երգեր, որոնք նախատեսված են երգելու Հինանց շրջանում՝ Սուրբ Զատիկից մինչև Հոգեգալուստն ընկած հիսնօրյակին: Քանի որ այդ ժաշուները կցորդվել են «Գովեա՛ Երուսաղէմ» սկսվածքով սաղմոսին, ուստի կոչվել են նաև *Գովեայք*: Այդ վեց երգերից առաջին երկուսի հեղինակը Ներսես Շնորհալին է, իսկ հաջորդ չորսինը՝ Հովհան Մանդակունին: Սակայն, կարծում ենք, որ Մանդակունին հեղինակել է վեց Գովեաներ, որոնցից երկուսը հետագայում փոխարինվել են Շնորհալու երգերով...

Մանդակունու հեղինակած ժաշուները հարություն առած Քրիստոսի փոքրածավալ օրհնաբանություններ են՝ ցնծագին տրամադրությամբ համակված հնչեղ կրկնակավոր տողերով, որոնք վկայում են նաև ա՛յս օրհներգուի բանաստեղծական շնորհի մասին.

*Տո՛ւք օրհնութիւն Տեառն Աստուծոյ՝
Յարուցելոյն ի մեռելոց...*

*Տէր՝ հրգօր զօրութեամբ Իւրով,
Տէր՝ կարող ի պատերազմի.
տո՛ւք օրհնութիւն Տեառն Աստուծոյ՝
Յարուցելոյն ի մեռելոց...*

Եկեղեցական օրհներգերի ծիսարանում, անտարակույս, ի սկզբանե տեղ պիտի գտնեին նաև Քրիստոսի առաքյալներին և աստվածաշնչյան մարգարեներին նվիրված երգեր: Ուստի և Մանդակունի կաթողիկոս-օրհներգուն ստեղծել է այդ խոշոր սրբերին ձոնված երգեր՝ գովերգելով նրանց հավաքականորեն, բոլոր առաքյալներին և բոլոր մարգարեներին նվիրված երկու կարգերով: Հետագայում է, որ սահմանվեցին առանձին առաքյալների ու մարգարեների կամ առաքելական ու մարգարեական խմբերի նվիրված տոներ և ստեղծվեցին համապատասխան օրհներգեր: Հետևաբար, 5-րդ դարում եղել են միայն բոլոր

առաքյալների և բոլոր մարգարեների հիշատակի մեկական տոներ⁷⁹:

Օրհներգում առաքյալներին համարել է իրենց կոչման համար ի ծնե ընտրված, ի սկզբանե հաստատված, Աստվածորդու սպասավորներ, բարեկամներ ու վկաներ, Քրիստոսի խաչակիցներ, նրա հետ թագավորածներ, որոնք նաև դատավորներ պիտի լինեն Տիրոջ երկրորդ գալստյանը: Նրանք արքայական սեղանի համար մարդկանց որսորդներ են, աշխարհի լուսավորիչներն ու անուշ հոտն են, ընդհանրական եկեղեցու սյուներն են ու ժիր մշակները, հավատացյալների պարծանքի պսակը, աստվածային խորհուրդների վերակացուները (հազարապետները), երկնային արքայության դուռը բացողները... Նրանք

*ըզխասար կոսպաշտութեանցըն վանեցին
եւ ըզլոյս գիտութեան ընդհանուր երկիր ծաւալեցին...*

Աստվածաշնչյան մարգարեներին Մանդակունին փառաբանել է հիմնականում այն պատճառով, որ նրանք գուշակել և քարոզել են Քրիստոսի մարդեղացումը: Ընդ որում, Աստված ինքն է շնորհել նրանց այդ կանխատեսությունը.

*ճառագա՛յթ անճառ Լուսոյ, անքըննելի Տէրութի՛ւն,
յառաջագոյն հրաշացուցեր զտեսողութիւն մարգարէիցըն՝
իջանելով ի ստորինս՝ աստուածային տնօրէնութեամբ:*

Առաքյալները և մարգարեները ևս, որպես սրբեր, ընկալվել են իբրև միջնորդ մարդու և Աստծո միջև և բարեխոս՝ վերջինիս առաջ: Ուստի և օրհներգում դիմել է թե՛ նրանց և թե՛ Տիրոջը անձնական ու անանձնական աղերսանքով.

*Աշակե՛րոք Քրիստոսի եւ առ ամենայն տիեզերս առաքեա՛լք,
բարեխօսեցէ՛ք առ Տէր վասըն մեր...*

⁷⁹ Նոր շրջանում մեր եկեղեցին նույնքեր ամսին նշում է «Ամենայն սրբոց» տոնը, որտեղ ընդգրկված են նաև բոլոր առաքյալներն ու մարգարեները:

*Ի ձեռքն սրբոց Քոց առաքելոցըն
խընայեա՛, Տէ՛ր, ի յանձինքս մեր...*

*Որ ըզմահ գերի առեալ՝ մահուամբ ըզմահ կոխեցեր՝
արձակելով գերամըս մարգարէիցըն յանստուեր Քո հանգիստըդ.
սոքօք շնորհեա՛ հաստատութիւն Եկեղեցոյ Քում Սըրբոյ:*

Խորենացոյց հետո Մանդակունին ևս անդրադարձել է նորկտակարանային խոշորագույն սուրբ Հովհաննէս Մկրտչին՝ հորինելով երգերի մի շարք՝ նվիրված նրա նշխարների հիշատակին: Օրհներգուն Հովհաննէս Մկրտչին համարել է Աստվածորդու թե՛ մարգարե և թե՛ առաքյալ և Խորենացու հետևությամբ կոչել է Քրիստոսի նախանշան Արուսյակ, այլև՝

*Ճրագ ճըշմարտութեան Սուրբ Յովհաննէս Մըկըրտիչ,
որ ծագեցաւ ի յերկրի...*

Մեր եկեղեցին, ըստ երևութիւն 5-րդ դարից ի վեր, վարդավատի նախորդ շաբաթ օրը նշում է հին Տապանակի և նոր Սուրբ Եկեղեցու տոնը: Հին կամ Ուխտի Տապանակը այն նվիրական արկղն էր, ուր պահվում էին Մովսիսական օրենքների տախտակներն՝ ի վկայություն իր ժողովրդի հետ Աստծո հաստատած ուխտի, և որը խորհրդանշում է քրիստոնեական եկեղեցու նախահիմքը: Այս տոնի համար Հովհան Մանդակունին ստեղծել է օրհներգերի շարք: Ըստ այդ շարքի Օրհնության, Երուսաղեմի տաճարից (որի խորանում էր պահվում Ուխտի Տապանակը) ծագեց արդար Արեգակ Քրիստոսը: Դիմելով այդ անապական տաճարին՝ օրհներգուն ասել է.

*Ի քեզ կանգնեալ սեղան սրբութեան եւ բրդիսեալ աղբիւր
անապական,
որ յորդառատ վըտակօք արբուցանէ յաւէտ ըզտիեզերքս՝
գեղեցկապէս բրդիսեալ զբողբոջս անուշից,
եւ յաւէժ ուրախանան միշտ հաւատացեալք:*

Սա քրիստոնեական եկեղեցու թերևս առաջին փառաբանությունն է հայ քերթության մեջ...

Մեր եկեղեցին երկու անգամ նշում է Սուրբ Թարգմանչաց տոնը, որ կոչվել է նաև Վարդապետաց: Տոներից մեկը նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին (վերջինիս տոնը նշվում է նաև առանձին), մյուսը մեր բոլոր սրբացված թարգմանիչների տոնն է՝ Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Ներսես Շնորհալի: Այդ երկրորդ տոնի համար ստեղծվել է շարականների մի ամբողջական կանոն, որի երկու Օրհնությունները 13-րդ դարում հեղինակել է Վարդան Վարդապետը, իսկ Հարցնը իր կազմով պատկանում է Հովհան Մանդակունու գրչին: Օրհնություններում գովերգվում են բոլոր թարգմանիչ-վարդապետները, իսկ Մանդակունու օրհներգերում՝ միայն Մեսրոպ Մաշտոցը: Սա որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ *5-րդ դարում նշվել է միայն Սուրբ Մեսրոպի տոնը*, և այդ առթիվ Մանդակունու գրած օրհներգերի կարգը ներկայացվել է «Կարգ Սրբոյն Մեսրոպայ» խորագրով⁸⁰:

Տեսանք, որ Մովսես Խորենացին ի դեմս ազգային սրբի՝ Գրիգոր Լուսավորչի, հայ քերթության մեջ առաջին անգամ արծարծել է «հայկական թեման»: Հովհան Մանդակունին էլ ազգային մյուս մեծագույն սրբին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված օրհներգերով շարունակել է այդ թեման:

Մանդակունին Սուրբ Մեսրոպին նախ ներկայացրել է իբրև համընդհանուր սրբի, որի միջոցով Աստված ողորմություն է արել մարդկային ցեղին (ազգին մարդկան) և նրա միջոցով լուսավորել ողջ աշխարհը (գտիեզերս): Մեր օրհներգուն Մաշտոցին համարել է երկրում երևացած հրեշտակ, որն ապրել է «Աստուծոյ հանդիսական» օրինակելի վարքով: Այդ վարքը լավագույնս ներկայացրել է Մաշտոցի աշակերտ Կորյունը, որի գրությամբ քաջատեղյակ է եղել Մանդակունին: Նա Սուրբ Մեսրոպին գնահատել է նաև իբրև ազգային գործչի, որն աստվածային շնորհներ է պարգևել հայությանը, որին օրհներգուն կոչում է հյուսիսականներ և Թորգոմի որդիներ: Այդ աստվածային շնորհներից մեծագույնը գրերի գյուտն է, որով Աստված հայ ժողովրդին շնորհել է Սուրբ Հոգու անմարմին խոսքի գրավոր իմաստը՝ «յայտնեալ տեսեամբ ի ձեռն Սուրբ Վարդապետին»:

⁸⁰ Այս առթիվ տե՛ս Վ. Ներսիսյան, «Շարակնոցի» թարգմանչաց կանոնը, «Էջմիածին», 2006, Ժ-ԺԱ, էջ 82 և հտն.:

Հովհան Մանդակունին, հետևելով Կորյունին⁸¹, Մաշտոցին համեմատել է աստվածաշնչյան Մովսեսի հետ, որը գրով դրոշմել է աստվածային օրենքները.

*Նըմանեալ Մովսէսի, տէ՛ր վարդապետ,
բերելով ըզգիր Օրինաց ի Հայաստան աշխարհս,
որով լուսատրեցան ազգ որդւոց Թորգոմայ:*

Օրհներգերից մեկի վերջին տան մեջ Մանդակունին, նկատի ունենալով Մաշտոցյան դպրոցի բոլոր թարգմանիչ-վարդապետներին, Աստծուն աղերսել է հայության անունից.

*Որ զգիտութիւն Քո զերկնային եւ զհոգւետր զիմաստութիւն
ատատապէս ծաւալեցար յեկեղեցիս Հայաստանեայց
ի ձեռըն սրբոց թարգմանչացըն,
աղաչանօք սոցա ողորմեա՛ մեզ, Աստուա՛ծ:*

Մաշտոցյան փառաբանությունը սկիզբ առնելով Հովհան Մանդակունուց՝ ծավալվեց ողջ միջնադարում և ապա նորովի հնչեց Սիամանթոյի և Պարոյր Սևակի շուրթերից...

* * *

Այսպիսով, ուրեմն, Հովհան Մանդակունին Ստեփանոս Սյունեցու հետ միասին ամբողջացրել է Սուրբ Հարության կարգը: Նա օրհներգերի նոր կարգով պանծացրել է Հովհաննես Մկրտչին: Հայ քերթության մեջ առաջինը լինելով՝ օրհներգել է առաքյալներին ու մարգարեներին, ինչպես նաև քրիստոնեական եկեղեցուն: Խորենացուց հետո նա օրհներգության մեջ արծարծել է նաև «հայկական թեման»՝ ներբողելով Մեսրոպ Մաշտոցին, որպես հայ գրերը ստեղծողի, թարգմանչաց պարագլխի և Հայաստան աշխարհում քրիստոնեական լույսը տարածող Սրբի...

Հովհան Մանդակունին Ստեփանոս Սյունեցու հետ մեկտեղ

⁸¹ Տե՛ս *Կորյուն*, վարք Մաշտոցի, Երևան, 1981, էջ 101 և հուն.:

կազմել և կանոնակարգել է օրհներգերի առաջին ժողովածուն: Ստորև բերում ենք այդ ժողովածուի բովանդակությունը՝ նշելով օրհներգերի հերթական կարգերը՝ իրենց նախնական խորագրերով և հեղինակների անուններով (հիշեցնենք, որ այդ կարգերում առկա երգերը հետագայում համալրվել են որոշ հայտնի և անհայտ հեղինակների կողմից):

Կարգ Աւետեաց Սուրբ Աստուածածնին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Աստուածայայտնութեան ճրագալուցին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Աստուածայայտնութեան – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(բոլոր ութ օրերի կարգերը)

Կարգ Տեառնընդառաջին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Անտոնի Անապատականին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Թէոդոսի թագաւորին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Առաքելոց – ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Կարգ ապաշխարութեան – ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

(ութ շարք Հարցներ)

Կարգ յարութեան Ղազարու – ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ

Կարգ Ծաղկազարդին – ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ

Կարգ Մեծի շաբաթուն – ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ

(բոլոր յոթ օրերի կարգերը)

Կարգ Սրբոյ Յարութեան

Օրհնութիւնք – ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՅՈՒՆԵՅԻ

Հարցնք (ութ շարք) – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Մեծացուսէք – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ծաշուք եւ Գովեայք Յինանցն – ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Կարգ գլխատման Յովհաննու Մկրտչին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ երկրորդ Ծաղկազարդին – ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ

Կարգ Հոգեգալստեան – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Յովհաննու Մկրտչին – ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Կարգ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Սրբոյ Տապանակին – ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Կարգ Վարդավառին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Վերափոխման Սուրբ Աստուածածնին – ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Կարգ Սրբոց Մարգարէից – ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Կարգ Սրբոյն Մեսրոպի – ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ

Կարգ Մարտիրոսաց – ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՅՈՒՆԵՅԻ

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱՆՉԻՆՅԱՆ

Ինչպես տեսնում ենք, 5-րդ դարում արդեն կազմվել է եկեղեցական գրեթե բոլոր ճշանավոր տոներին ու սրբերի հիշատակներին ձոնված օրհներգերի ամբողջական կանոնակարգված առաջին ժողովածուն՝ *Կցուրդարանը*, Օարակնոցի նախօրինակը, որը մինչև 15-րդ դարը պիտի համարվեր բազմաթիվ նորանոր կարգերով ու երգերով՝ դառնալով հայ հոգևոր երգի հարուստ շտեմարաններից մեկը:

Հենրիկ ԲԱՆՉԻՆՅԱՆ